

RECENSIONER

Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt, Cecilia Åse: *I kalla krigets spår: Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2023. 241 s., ill. ISBN 978-91-7061-429-3.

Den 24 februari 2022 inledde Ryssland ett anfallskrig mot Ukraina och för första gången sedan 1990-talet har vi ett storskaligt krig på europeisk mark. Sverige återinförde allmän värnplikt 2017 efter att ha varit vilande i fredstid under 2010-talet. Sverige har i skrivande stund även ansökt om medlemskap i NATO för att stärka den västliga gemenskapen och den egna säkerhetspolitiska tryggheten. Kriget i Ukraina påminner om Sveriges geopolitiska situation gentemot ryska militära intressen, och därmed har vi åter inträtt i en period som påminner om perioden 1945–1991, det kalla kriget. Även om förutsättningarna ser olika ut i jämförelse med de decennier som följde efter andra världskriget känns stämningarna och ovissheten igen från denna tid. Historien upprepar sig inte, men ett krig i Sveriges omedelbara närhet har aldrig varit så aktuellt som nu sedan 1980-talet, kalla krigets sista fas. Kalla kriget innebar från ett svenskt perspektiv en aktiv neutralitetspolitik mellan de båda stormaktsblocken, ett alternativ mellan väst och öst. Efter 1945 gick (Väst)europa in i en fredligare fas med fokus på uppbyggnaden av välfärdsstater samt ekonomisk och social utjämning. Bakom järnridån rådde dock andra förhållanden med ofrihet för de östeuropeiska

folken. Krig fördes genom ombud i Afrika, Asien och Latinamerika med amerikanska och sovjetiska förtecken. Kolonierna frigjorde sig från västmakterna under 1950-, -60- och 70-talen.

Som en fredlig och lugn oas, mitt i all denna osäkerhet och politiska omvandling, stod Sverige uppe i norr.

Kalla kriget har nu mer än trettio år på nacken och tillhör den moderna politiska historien. Därmed har vi fått ett nödvändigt tidsavstånd för att vetenskapligt kunna analysera denna omvälvande period, till synes fredlig och politiskt progressiv men där kärnvapenhotet aldrig låg långt borta. I någon mening kan denna period nu sägas ha lämnat ett kulturarv efter sig, eller ett kulturarv att konstruera om man så vill. I verket *I kalla krigets spår: Hot, våld och beskydd som kulturarv* har Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt och Cecilia Åse tagit sig an denna period ur ett svenskt perspektiv där de säger sig vilja analysera ”det militära kulturarvsgörandet” utifrån feministisk teori, där två forskningsfält sammanlänkas; kritiska kulturarvsstudier och feministiska internationella relationer. Kulturarvsforskarna ämnar på så sätt visa hur relationen mellan minneskapande och nationell säkerhet baseras på genus och sexualitet. Minnesproduktionen och ”kulturarvifieringen” kring kalla kriget måste, enligt forskarna, förstås som ”könad” för de föreställningar vi kan ha om hur trygghet kan konstrueras. Kulturarv skall överhuvudtaget inte förstås som något deskriptivt, någon objektiv beskrivning av

föremål och företeelser som är värda att bevara för eftervärlden. Enligt kulturarvsforskaren Laurajane Smiths, som redaktörerna för det aktuella verket relaterar till, finns egentligen inte någonting som ett kulturarv eftersom kulturmönster och maktordningar som begreppet omfattas av inte kan blottläggas. Kulturarv blir därmed en social konstruktion, ett objekt för maktutövande, något som individer, grupper och samhällen gör, snarare än har. "Görandet" och urvalsprinciperna står i centrum för forskarna inom kritiska kulturarvsstudier. Kulturarv som sådana är även föremål för politiska, kulturella och ekonomiska resurser i samtiden, kulturarv är något som samtiden kan relatera till och bruka för vissa politiska syften. Samtiden skapar historien och sitt kulturarv, dåtiden blir till genom samtiden.

Denna radikala utgångspunkt präglar det aktuella forskningsverket som består av studier av ett antal platser där kulturarvifiering av kalla kriget äger rum – eller skapas. Alla tre försvarsgrenarna omfattas av studien – armén, flygvapnet och flottan – fördelat på fjorton museer eller platser runt om i landet. Studierna kallas "Draken i backen: Kampen om kalla kriget", "Krislådan: Kalla krigets tid", "Pansarparty: Kalla krigets lek och lust", "Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter", "Radarögat: Kalla krigets territori(r)um" och "En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs". Forskarna använder sig av metoder och perspektiv från en rad olika discipliner såsom statsvetenskap, internationella relationer, arkitektur- och konsthistoria, etnologi och genusvetenskap. I arbetet har alla dessa perspektiv brukats gällande såväl insamling, analys av empiri och i textproduktionen. De fältarbeten som har utförts har skett genom det föreskrivna tvärvetenskapliga angreppssättet i akt och mening att försöka ge en så bred bild av det kalla krigets kulturarv som möjligt.

En intressant konfliktyta som bland annat lyfts fram i den första studien kallad "Draken

i backen" rör relationen mellan den museala expertisen och den militära. Ett belysande exempel utgör Försvarsmuseum Boden, där en museitjänsteman framhåller slitningarna mellan museets ambitioner och de olika militära kamratföreningarna i staden. De äldre militärerna anser inte att museet ger en rättvis bild av militärhistorien, och förstår inte heller museets roll. Militära företrädare önskar lämna och hämta militärmateriel ur museets samlingar när det passar deras syften, och därmed diskvalificerar museiledningen militärerna som "legitima kulturarvsförvaltare". Kunskapsförmedling är en komplicerad process, och i detta fall kan militär expertis stå i vägen för museets roll och ambitioner. Ett avståndstagande till militären har blivit nödvändig för att kunna bibehålla den museala autonomi i berättelsen om det kalla kriget. Detta exempel belyser frågan om vem som får berätta det kalla krigets historia.

En kritik som författarna riktar mot till exempel Aeroseum (det svenska militära flyget) i Göteborg är utställningens betoning på affektiva upplevelser, det vill säga genom att uppleva, vidröra föremål och få en lustfylld upplevelse. Bristen på politisk och historisk kontextualisering är påfallande. Därmed blir kallakrigsepoken tämligen osynlig och obegriplig. Men en mer central iakttagelse är frågan om autenticitet och tolkningsföreträde, där frågan om genus och beskydd aktualiseras. Mannen, i egenskap av att vara soldat, beskyddar kvinnor och barn, vilket är ett uttryck för maskulinitet och som författarna skriver: "Den sammankoppling som upprättas mellan soldatskap, våld och verklighet innebär också att tolkningsföreträdet per definition blir maskulint. Detta är ett sätt att förstå bristen på representationer av kvinnor liksom på erfarenheter och uttryck kopplade till femininitet i kalla krigets kulturarv". Denna förståelse av det kalla kriget resulterar då i ett osynliggörande av grundläggande samförstånd, där politiska och ideologiska skiljelinjer osynliggörs. Konflikter undanröjs

och frågan om vilka grupper som inkluderas (män i vapenför ålder) och exkluderas (främst kvinnor) avskrivs från agendan.

Frågan om maskulinitet och femininitet blir dock i framställningen stundtals något trivial, det är knappast någon hemlighet att det militära försvaret fram till den allmänna värnpliktens återinförande 2017–18, i huvudsak har varit en manlig domän. Soldaten har varit man i syfte att försvara landet från yttre fiender, ett försvar som inte minst har handlat om beskydd av det civila samhället, inklusive kvinnor och barn. Denna fråga aktualiseras till exempel i arbetet gällande lekmomentet, där vidrörande av krigsredskap likställs med att klappa en nalle eller ett barn, ett slags domesticering av den våldskapacitet som dessa representerar och utgör. Våldet kontrolleras och blir oskyldigt i denna kontext (museivisning). Domesticeringen i sig blir då kvinnligt kodad (oskadliggörande av krigsredskapets våldspotential) medan våldskapaciteten som sådan är manligt kodad.

Än mer besvärlig blir författarnas förståelse av militära hemligheter, då en hemlighet i sig, enligt forskarna, i tiden förstås som att en sådan endast kan bevaras av en heterosexuell man, då denne har förmågan till kontroll, motståndskraft och självbehärskning medan kvinnan är svag, opålitlig och oförmögen att bevara hemligheter. Den homosexuelle mannen betraktades även som en säkerhetsrisk, då denne ofta förknippades med spioneri med oförmåga att behålla sin personliga ”hemlighet”. Det är sant att homosexualitet under kalla kriget ansågs vara en belastning ur ett säkerhetspolitiskt perspektiv, då homosexualitet förvisso hade avkriminaliserats i Sverige redan 1944, men ändå klassificerades som en sjukdom fram till 1979. Ett eventuellt avslöjande av en spions eller en officers läggning hade dock kunnat utnyttjas av främmande makt för att avlocka vissa militära hemligheter på grund av risken för oönskade sociala konsekvenser för den enskilde om avslöjandet hade offentliggjorts. Denna slutsats är nog av större vikt

i förståelsen av militära hemligheter än den genuskodning som författarna gör. Visst kan vi tala om homofobi i sammanhanget, men vi måste förstå denna företeelse i förhållande till säkerhetspolitisk logik under perioden.

Än mer besynnerligt blir tolkningsperspektivet i förhållande till de hemliga uppdrag som en del officerare och soldater då och då skickades ut på. Männens hustrur eller sambor/flickvänner fick vid dessa uppdrag ingen information om vart deras män skulle skickas eller vari uppdraget bestod. Denna självklara säkerhetspolitiska logik tolkas dock som ett uttryck för ”godhjärtad paternalism”. Författarna skriver: ”Genom att tillåtas ta del av militära hemligheter, och genom att hålla familjen och frun utanför vetskapen om det hemliga, återskapas en maskulin beskyddarposition. När mannen beskyddar hemligheten, beskyddar han både familjen och nationen, vilket kan tolkas i termer av att hemlighållande får status som något nödvändigt och otvetydigt gott.” Vidare skriver författarna: ”Eftersom han skyddar henne från hemligheten för hennes egen och nationens skull, tycks kvinnors uteslutning legitim, samtidigt som könsskillnad och könshierarkier befästs.” Det är förstås en möjlig tolkning, men denna tolkning ökar knappast förståelsen för Kalla krigets logik eller militära logik. Det var knappast endast fruar och flickvänner som uteslöts från denna militära hemlighet, det gällde ju samtliga anhöriga, till exempel syskon och föräldrar (inkluderar även män). Det var knappast för att befästa könsroller som dessa hemligheter inte fick läcka ut till utomstående, det handlade primärt om nationens säkerhet. Om kvinnor hade fått göra militärtjänst under det kalla kriget och skickats ut på militära hemliga uppdrag, hade inte heller de fått avslöja uppdragets innebörd eller uppdragets destination. Dessvärre bidrar inte författarna till förståelsen av kalla krigets realiteter genom dessa tolkningsmönster. Dessutom menar författarna att ”på det heterosexuella parets nivå blir kvinnans ovetskap – och den

obekymrade lycka som förmodas följa med denna ovetskap – mannens ansvar och förtjänst”. Nej, det var knappast mannens ansvar och förtjänst som denna ovetskap vilade på, det handlade snarare om militärt tvång, och sannolikt förstod många hustrur denna princip.

En annan märklig tolkning som författarna gör handlar om tolkningen av en kartbild över Norden som visas på Flygvapenmuseums utställning, där Sverige tecknas som vitt, Norge som blått (NATO) samt Finland och Sovjetunionen som rött (kommunism, där även Finland ibland betecknades som opålitligt i och med landets vänskapspakt med stormakten i öst). Författarna menar att det vita Sverige kan betecknas som opartiskt och oskyldigt, närmast värnlöst, så kan även svenska folket tolkas som ”symboliskt och kroppsligen vit och skuldlös, utan att denna chauvinistiska och i grunden rasistiska föreställning medvetet kommuniceras”. Det är en mycket anmärkningsvärd tolkning som författarna gör, som dessutom är felaktig. Valet av kartfärg är knappast ett uttryck för ”rasism”, vitheten handlar snarare om att Sverige ville framstå som en fredens härförare under det kalla kriget, och den traditionella färgkodningen för fred är just – vit. Det har inte någonting med hudfärg att göra som författarna tycks anspela på. Denna typ av tolkningsmönster, och andra som jag nämnt och fler hade kunnat nämnas, kastar tyvärr en mörk slagskugga över hela skildringen som bitvis framstår som tendentiös och presentistisk.

Bokens författare påtalar att kalla krigets ”vi” är könskodat, maskulint könskodat. Det är en maskulin erfarenhetsvärld som återberättas när det kalla krigets kulturarv skall nedtecknas. Avsaknaden av kvinnor och deras erfarenheter är påtagligt, och kalla krigets berättelse handlar till övervägande delen om det militära försvaret. Det icke-militära försvaret, till exempel civilförsvaret, under denna period lyser i princip med sin frånvaro. Det är en påtaglig brist som författarna gör helt rätt

i att uppmärksamma kring berättelsen om det kalla krigets kulturarv. Det var en manlig värld, vilket inte förvånar någon med intresse för dessa frågor.

Avslutningsvis kan arbetet om det kalla krigets kulturarv betecknas som gediget, ambitiöst och fyllt med intressanta och ibland roande exempel på hur detta arv berättas runt om i landet, men arbetets tolkningsram utifrån kritiska kulturarvsstudier och feministiska teorier visar sig inte vara oproblematiskt eller invändningsfritt. Hur det kalla krigets kulturarv skall förstås är mer komplext än så.

Henrik Brissman, Lund

The Cold War through the Lens of Music-Making in the GDR: Political goals, aesthetic paradoxes and the case of neutral Sweden. Petra Garberding & Henrik Rosengren (eds). Universus Academic Press, Lund 2022. 256 s., ill. ISBN 978-81-87439-75-9.

Denna antologi har sitt upphov i ett symposium som arrangerades av Petra Garberding (nu Österlund) och Henrik Rosengren inom ramen för projektet ”Between East and West: Ideology, Aesthetics and Politics in the Musical Relations between Sweden and the GDR 1949–1989”. Förutom inledning av redaktörerna innehåller antologin nio kapitel, av vilka fyra författats av Garberding och Rosengren utifrån nyligen offentliggjorda DDR-arkiv och samtida svensk press. De inbjudna skribenternas fem bidrag berör huvudsakligen förhållanden i DDR; ett av dem anknyter delvis och förhållandevis ytligt till Sverige.

”Kalla kriget” aktualiseras främst genom staten DDR:s position i internationell politik, både som ifrågasatt statsbildning utan fullt erkännande, som västlig enklav av Warszawapakten/Comecon, som diktatur med

samhällsbyggande politisk ideologi – och som en av två konkurrerande representanter för tysk kultur och svensk-tyska kontakter.

Som tvärvetenskaplig utgåva där etnologer, historiker och musikutövare varit verksamma har den relevans för flera olika sammanhang. En adekvat forskningskontext vore ”tysk musikhistoria under 1900-talet”. För svenska förhållanden så är den ett bidrag till politisk historia genom att Sveriges förhållande till DDR aktualiseras. Vidare så är den intressant som bidrag till kulturpolitisk historia – en inriktning som hittills övervägande handlat om Statens kulturråd och framväxten av statlig samordnad kulturpolitik men mindre om dess genomförda praktiker, föregångare och parallella aktörer. Vidare hamnar antologin i utkanten av IMER-forskning genom att ta upp hur staten Sverige konstitueras i relation till andra länder, och hur vår svenska förståelse av vår omvärld konstrueras genom kulturutbyten. Den kan också ses som bidrag till studiet av elitors kultur där både självständiga aktörer och deras nätverk är av central betydelse.

I inledningen skisseras därtill några mer specifika förhållanden. Kulturdiplomats politiskt strategiska betydelse, det vill säga att DDR sökte att i musik och andra konstarter erövra internationellt erkännande och kontakter vilka kunde bidra till politiskt erkännande – dels som självständig stat vid sidan av BRD, dels som en ledande kraft i den utvecklingsoptimistiska framstegsberättelse som genomsyrade både väst och öst. Sverige som neutral stat tillskrevs, tillsammans med Österrike och några andra länder, särskild betydelse som aktör som potentiellt kunde påskynda DDR:s internationella erkännande.

Här poängteras också DDR:s position att bygga på, och omdefiniera, den tyska nationaliteten, där den kulturhistoriska motsättningen mellan ”romantik” och klassisk upplysningshumanism blev mönster för att förstå Västeuropa respektive DDR. Förutom att gestalta tyskhet hade musiker i DDR också

att positionera sig som förvaltare av den tyska musikhistorien. Att visa upp att socialismen slog vakt om mänsklighetens framsteg innebär att Bach, Händel, Mozart, Beethoven med flera inte förkastades, men istället omdefinierades som humanistiska utopister och socialismens föregångare – en uppgift där såväl musiker som musikforskare tillskrevs viktiga uppgifter. Synen på individen i musiken omdefinierades från ett fokus på solitära genier till heroism i socialismens tjänst. Den socialrealistiska doktrinen inom konstarterna påbjöd hur musik borde vara: vilka socialhistoriska rötter skulle aktualiseras, vilka stilmedel användas, vilka samhällsfunktioner fyllas. Folkligt och nationellt ursprung, positiv och framåtriktad, med arbetarklassen som tänkt publik – så skulle musik vara; de största fel som komponister kunde göra var att hemfalla åt formalism, musik utan samhällsfunktion riktad till en intellektuell elit. Redaktörerna påpekar också att det inte handlar om en totalitär situation inom musiklivet. Mot de ideologiska och politiska målen stod strävan efter folklig delaktighet, såväl som amatörmusiker som publik.

Meredith Nicoll har ett principiellt intressant kapitel om ”Folksongs of Our Time”, som handlar om produktionen av sånger/visor under 1950- och in på 60-talet. Hon inleder med en värdefull diskussion av begreppet ”lied” och dess position i tysk musikkultur. Relationen mellan den konstmusikaliska genren ”lied” och folkvisa, ”Volkslied” är långt mer symbiotisk än den mellan motsvarande ”solosång”/”romans” och ”folkvisa” i Sverige. Med Franz Schuberts Lieder framstår konsgenren som en organisk vidareutveckling av den folkliga genren – det är en nationell enighet som övertrumfar en klassmotsättning i förståelsen av genrerna. (I Sverige har vi just skillnaden sång/visa, och ”den litterära visan” med Bellman och Taube som en tredje medierande genre.) Resultatet blev en stor produktion inom folkliga subgenrer som marschsånger, sorgesånger, vaggvisor, och

mängder av sånger för identitetskategorier – de sistnämnda ofta tillkomna för att användas vid och spridas genom olika kongresser, massmöten, ungdomsläger etcetera. Nicoll uppmärksammar akademiska diskurser där begreppet ”Massenlied” blev ett centralt begrepp och ideal för hur komponisternas alster skulle förankras hos allmänheten. Organisationen VKM, Verbund Deutscher Komponisten und Musikwissenschaftler der DDR, både planerade, initierade och utvärderade sångproduktionen. Här finns intressanta exempel på både sånger och sångböcker med stor genomslagskraft – Brecht/Eislers ”Solidaritetslied” ett paradexempel – och prioriterade nummer som inte desto mindre försvann spårlost. Nicoll avslutar med att konstatera att mycket få sånger blev några ”Massenlieder”; istället kanoniserades ett sjunkande fåtal sånger, med allt mindre utrymme för folklig variation.

Stefan Weiss presenterar Andre Asriel (1922–2019), som representerar en slags framgångssaga i DDR: en i brittisk exil akademiskt utbildad komponist som sökte sig till DDR i slutet av 40-talet, fick erkännande och en position för att vara verksam, aldrig hindrad eller motarbetad av staten. Så var han också huvudsakligen verksam inom en avskild genre – sånger, med inriktning på att skapa massånger och en egen värdering om att musik ska vara nyttig. En orsak till hans publika framgångar var att han använde jazz-influerade rytmer; han höll också föredrag i radio om jazz och publicerade så småningom en översiktssbok, med ett dogmatiskt perspektiv. Här kunde en referens till den forskning om jazz i DDR som Gertrud Pickhan och Rüdiger Ritter med flera producerat gett en tydligare kontext.

Lars Klingberg berättar om Marianne Gundermann/Johanna Rudolph (1902–1974) som var en inflytelserik person i kulturfågor, särskilt i att driva bilden av Händel som upplysningsman med ett sekulärt program bakom sina religiösa oratorier; hon beskrivs som ”ärkestalinist” och helt lojal med

partiledning. Som judinna och aktiv ungkommunist lämnade hon Tyskland 1933 och arbetade för den internationella kommunistiska rörelsen, i Frankrike, Sovjet och slutligen i Nederländerna. 1943 blev hon gripen av Gestapo och förrådade flera tyska och holländska kommunister; via Auschwitz och Ravensburg kom hon med vita bussarna till Sverige. 1946 återmigrerade de tyska kommunisterna från svensk exil. Gundermanns förräderi gjorde henne omöjlig i partisammanhang men hon fick arbete för olika tidskrifter och blev nu känd under sitt alias (och 1956 medlemskap i SED, det sammanslagna östtyska partiet). Klingberg lyfter fram hennes retoriska angrepp på Händelforskare både i DDR och framför allt i BRD, särskilt ett inlägg publicerat som bilaga där BRD anklagades för att politisera Händel, och hur hon använde sin status som Auschwitzöverlevare för att göra sig oantastlig.

Matthias Tischer pekar på de internationella icke-statliga sammanhang som innebar neutrala mötesplatser, där individer kunde ta plats i sin egen kraft, och tillträde och framgångar utgjorde ett erkännande av absolut karaktär. (Här kallas International Society for Contemporary Music något annat, förmodligen en översättningsmiss.) Dessa ytor möjliggjorde en vänskap mellan två uppburna komponister, Paul Dessau och Hans Werner Henze i DDR respektive BRD. Här uppenbaras en intressant motsättning: de musiker som under mellankrigstiden positionerade sig politiskt till vänster, som Dessau genom samarbetet med Brecht, var också förankrade i en musikalisk modernism med 12-tonsteknik och inspiration från dåtidens jazz – tendenser som länge avvisades i de officiella sovjetiska doktrinerna som formalism, dekadens och västeuropeiskt/amerikanskt inflytande (ironiskt nog drag som redan nazisterna fördömt som ”entartete”). Sådana komponister återvände från exil för att bygga socialism i DDR och hade med sig en musikhistorie-syn där 12-tonsmusik var utveckling. Redan

etablerade internationellt kunde de överträda doktrinerna. Här anas en ”dubbel bokföring”, där modernistiska experiment för internationella elitpubliker tolererades om de balanse- rades med publikt och politiskt lyckade kom- positioner för massorna och partiet. Dessau kunde alltså resa till musikfestivaler, sommar- kurser och andra evenemang i Västeuropa, få sin musik uppförd och utgiven där, samtidigt som han agerade politiskt med kritik av väst- kapitalismens villkor och USA:s krigspolitik.

Andreas Lueken skriver om hur S:t Thomaskyrkans kör i Leipzig hanterade de dubbla kraven på att dels förvalta arvet från Johann Sebastian Bach och fortsatt upprätt- hålla sitt internationella renommé, dels mins- ka de religiösa inslagen och öka antalet fram- trädanden utanför kyrkan. Här presenteras statistik över andelen sakralt/profant under olika kantorer; ett styrmedel som användes var att av- och tillsätta kantorer enligt politisk lojalitet, men något tydligt samband med re- pertoarval verkar inte finnas.

Henrik Rosengren har granskat S:t Thomas- kyrkans och Dresden Kreuzkirches körers turnéer i Sverige 1949–55. Att låta kyrkliga gosskörer med renommerade icke politiskt övertygade ledare resa utomlands ses här som en strategi för det tidiga DDR att skapa le- gitimitet som stat. Att körmedlemmarna ofta inkvarterades hos privatpersoner tänktes som en möjlighet för informell påverkan, något som kunde slå tillbaka när levnadsstandarden jämfördes. Här noteras hur svensk press fram- för allt uppehöll sig vid den höga konstnärliga standarden trots världskrigets följder, medan pressen i DDR lyfte fram turnéerna som poli- tiska triumfer.

Petra Garberding gör en koncentrerad stu- die om skådespelaren och sångerskan Gisela May. Från slutet av 50-talet slog hon ige- nom internationellt som uttolkare av Brechts sånger, och fick en position där hon kunde resa, trots en icke ovillkorlig lojalitet och en regimkritisk sammanboende. Kontakterna med Sverige intensifierades genom att hon

regelbundet gästföreläste vid Statens scensko- la 1969–83 och gjorde flera konsertturnéer. May skapade en position som en ny typ av sångerska; här lyfter Garberding också fram ifrågasättanden i intervjuer i svensk press, dels där hennes privilegierade position ifråga- sattes, dels hennes vägran att fördöma DDR:s utvisning av Wolf Biermann 1976.

Boken avslutas med två kapitel om musik- vetaren och operachefen Gerd Schönfelders kontakter med Sverige. Garberdings bi- drag, delvis även publicerat i *Ethnologia Scandinavica* och *Svensk Tidskrift för Musik- forskning*, berättar om hur Schönfelder ge- nom sin forskning om svensk nutida konst- musik blev intressant för ledande personer i Föreningen Svenska Tonsättare (FST) och Kungliga Musikaliska Akademien (KMA), vilka bjöd in honom för återkommande besök och hur han följaktligen blev kontrollerad av Stasi och gradvis enrollerad som informatör. Första kontakterna togs 1976, han bjöds 1978 in till Nordiska Musikedagar i Stockholm, som talare och gjorde flera längre besök därefter. Han hade redan status som ”resande kader”, den kategori DDR-medborgare som ansågs som lojala och hade professionella kontakter vilka betraktades som värdefulla och därför fick resa utomlands. Efter besöken förvänta- des han avrapportera, och i hans fall ansågs tydligen kontakterna så intressanta att han enrollerades av Stasi 1983.

I likhet med Kurt Atterberg, vars kontak- ter med Nazi-Tyskland, som Garberding belyste i sin doktorsavhandling (2015), finns också här hos Eskil Hemberg, ordförande i FST, Akademiens sekreterare Hans Åstrand och flera namnkunniga tonsättare i båda or- ganisationerna, en strävan att etablera inter- nationella kontakter för att främja svenskt musikliv inklusive individuella tonsättares framgångar utomlands. Intressant är uppgif- ten att en drivkraft bakom kontakterna var ett behov av nya musikvetenskapliga analysmeto- der – detta kan tolkas som ett missnöje med svensk musikvetenskap som vid den här tiden

inte ägnade de samtida svenska tonsättarna så stort intresse. Det fanns också ett motstånd mot kontakterna och 1984 till Schönfelders inval i KMA; särskilt från Karl-Erik Welin som Schönfelder klassade som tydligt negativ i sin rapport om invalet, vid sidan av grupperna tydligt positiva och tveksamt positiva. I denna sistnämnda mellangrupp fanns sådana tonsättare som förväntat sig att kontakterna skulle innebära uppföranden av deras verk i DDR, men blivit besvikna. Beskrivningen av Stasis rekrytering av Schönfelder och hans rapporteringar har sina poänger, inte minst i orealistiska förväntningar om inflytande (Stasi tycks ha trott att KMA delade ut nobelpris). Likaså verkar Hemberg med flera grovt ha överskattat kontakternas betydelse – beslutet från KMA att skänka Schönfelder en bil ter sig smått bisarrt.

Rosengren följer upp framställningen med att relatera olika tidningsdebatter som väcktes kring Schönfelder, där särskilt kritikern och musikvetaren Carl-Gunnar Åhlén med artiklar i Svenska Dagbladet varit drivande. Som en restpost av interstatliga kontakter kom Stockholmsoperans uppsättning av Naumanns *Gustaf Wasa* 1991, en klassiker från Gustav III:s tid, där Hemberg nu som operachef och Schönfelder som musikkonservator varit drivande i produktionen och en regissör med rötterna i DDR samverkade i vad som blev ett publik- och kritikerfiasko, där just dess karaktär av förlegad DDR-estetik framhölls som orsak. När Stasis arkiv blivit tillgängliga kom 1994–95 ytterligare artiklar där Schönfelders Stasianknytning bekräftades och de ansvariga i svenskt musikliv avkrävdes förklaringar.

Symposieantologiformatet har sina konsekvenser. Flera av artiklarna ger ett intryck av att flera syften komprimerats; de redovisar konkreta uttryck, individuella livsbanor och samhällspolitiska strukturer och tillfälligheter samt tar upp flera teman som vart och ett kunde utgöra egna kapitler i en monografi. Exemplet på kontakter med Sverige varierar

över ett spektrum från det kontinuerliga samarbetet, ömsesidigt eller mer ihärdigt från ena parten, över tillfälliga oregelbundet upprepade kontakter till särskilda unika händelser. Ibland blir de fall som presenteras enskildheter, tillfälligt möjliga men utan generaliseringspotential; de representerar sig själva men inget tydligt mönster.

Den historiska epoken ”kalla kriget” är ett hanterbart begrepp, samtidigt som det döljer den dynamik som präglar DDR under drygt 40 år. Här agerar de som levt under nazismen, de som varit i exil, de som aktivt ville bygga DDR, de som ansågs som politiskt opålitliga men musikaliskt professionella. Här finns de generationer som vuxit upp i DDR och ville vara goda samhällsmedborgare. Likaså varierade över tid vilka som deltog i kontakterna på svensk sida och vilka förståelser av DDR som de agerade utifrån.

Till stor del handlar antologin om individer och enskilda händelser, vilket aktualiserar frågor om kulturanalytiska förståelser av agens. Handlar det om hur ett politiskt genomorganiserat normerande system skapar subjekt som agerar enligt systemets logiker? Om individer med begränsat handlingsutrymme inom systemets logiker? Hur ska etnologer förhålla sig till individers aktioner och hållningssätt – det finns en rad av förenklingspositioner som väjer för komplexitet, det kan vara mikrostudier med skygglappar, överslätande apologier eller moraliserande kast av första stenen.

Musik, liksom andra konstarter, har egenskapen att aldrig kunna entydigt bestämmas till sitt innehåll och är därför svår att dra in i en effektiv politisk planering, oavsett den inriktas på propaganda, underhållning, meningsfull fritid eller något annat. (En musik som komponeras för att vara korrekt och entydig, riskerar att bli parodi på sina egna pompösa ambitioner och undergräver därmed sin auktoritet.) Därför är musik ett givande område för studiet av kultur- och samhällsliv; den erbjuder möjligheter för möten mellan människor utanför sociala hierarkier,

möjligheter för att testa, utmana och bekräfta ideologiska principer och försanthållanden om tillvaron, arenor där kompromisser, friktioner, motsägelser och illusioner i samhället och livet prövas och de ofrivilliga komplikationerna kan vara de kulturanalytiskt mest talande uttrycken.

Sammantaget bekräftar de olika kapitlen iakttagelsen från andra håll att totalitära staters hållning till musik och praktiska kulturpolitik präglas av många paradoxer och inkonsekvenser. Antologin kan bäst betraktas som en samling smakprov från ett fält där många möjligheter finns för fortsatta och fördjupade studier. Så skulle önskan från DDR att etablera mellanstatliga samarbeten kunna ställas mot möjligheten att ha svenska kommunister eller musikorganisationer som samarbetspartners. De kulturutbyten som skedde mellan Sverige och särskilt Sovjet, Polen och Tjeckoslovakien kunde vara intressanta som jämförelsematerial, särskilt avseende vilka strukturer, uttryck och aktörer som aktualiserades. Olika mönster för professionalisering och frågor om vad som väljs för att utgöra statsrepresentation är andra problem som aktualiseras. Denna antologi öppnar upp för många väsentliga frågor och förbisedda samband inom området musik och politik.

Alf Arvidsson, Umeå

Dödens idéhistoria. Karin Dirke, Andreas Hellerstedt och Martin Wiklund (red.). Appell Förlag, Stockholm 2022. 334 s., ill. ISBN 978-91-986644-0-9.

Imponerande! Inspirerande! Intressant! Hur jag än svänger på orden kommer recensionen att te sig platt, antologin måste upplevas själv. Som jag ser det har en ny klassiker inom dödsforskning etablerat sig; i min bokhylla får den plats bredvid Louise Hagbergs *När döden gästar* (1937/2015) och Olav O. Aukrusts

Dödsrikets verdenshistorie: menneskehetens forestillinger og kunskaper om livet etter døden (1985).

Med västerländsk och svensk idéhistoria som teoretisk utgångspunkt och ett etablerat begreppsligt ramverk belyses ur nio infallsvinklar hur människans föreställningar om döden förändrats i tid och rum, från antiken till nutid. En stor eloge bör ges redaktörerna för ett välplanerat och välstrukturerat förarbete, bland annat ett antal övergripande frågor om föreställningar om livet efter döden och hur dessa påverkat människans liv, rädslor och förhoppningar gällande den egna döden, de döda och dödandet. Frågorna är menade att fungera såväl som underlag och inspiration för författarna som för att sammanbinda texterna i tiden, men de ger också läsaren ett bredare tolkningsperspektiv. Texterna har dessutom under arbetets gång dryftats i olika fora, seminarier och workshops. Allt detta gör att resultatet är en enhetlig och koherent antologi om dödens väsen, dödsriket och livet efter döden speglat genom litteratur, likpredikningar, teologiska skrifter, romantikens poesi, spiritism, jakt och djurhållning, anatomisk vetenskap, Ingmar Bergman-filmer samt hotet om kärnkraftsolyckor och kärnvapenkrig.

I grund och botten behandlas i antologin olika perspektiv på människans eviga kamp mot döden, att lindra dödsångesten och att hitta svar på frågan om dödens anatomi, med andra ord: vad är döden och varför dör vi? Antologin påvisar hur lite evolutionen i själva verket har påverkat vårt sätt att tala om och förhålla oss till döden; vi delar samma rädsla inför döden som medeltidens människor, men inte för att vi skräms av auktoriteter att leva ett liv som garanterar en god död, utan för att vi trots den överallt synliggjorda döden fortfarande helst önskar undangömma och glömma den. På ett genialt sätt visar artikelförfattarna varifrån man i olika tider tagit modeller för att på bästa sätt kunna lindra sin dödsångest – och till och med köpa sig mera tid på jorden.

Antologin ger definitivt frågan om döden

nya intressanta dimensioner på hur man talar om döden och hur man bör förhålla sig till den. Glädjande är den kreativitet med vilken artikelförfattarna belyser det uråldriga temat: döden. Dock kräver konsten att dö definitivt en fortsatt aktiv diskussion med tanke på hur mycket och hur snabbt samhället förändrats. Frågor uppstår om hur det eskalerande våldet i vardagen, i närområdet, i världen, i filmer, i böcker, i spel och i musik påverkar vår uppfattning av döden. Har det ständiga hotet om våld och död gjort oss likgiltiga och avtrubba- de inför framtiden? Hopplöshet och livsleda syns redan som ökande psykisk ohälsa hos ungdomar. Och hur påverkar den symboliska döden i form av arbetslöshet, ensamhet, utsatthet och livshotande sjukdomar vårt sätt att förhålla oss till döden?

Det långa historiska perspektivet i antologin gläder mig, för dödens historia är faktiskt intressant. Och faktum är att vi behöver förstå vår historia för att få ett förhållningssätt till och eventuellt också en bättre förståelse för vår tid. Inledningen är absolut den intressantaste jag läst på länge. Den skapar en helhetssyn och ger perspektiv att förstå mönster och förändringar i dessa i världen omkring oss. Litteraturen som refereras till, såväl nyare som beprövade klassiker i ämnet, bidrar till en djupare förståelse för de enskilda artiklarna men utgör också tips för nya läsupplevelser kring ämnet. Många intressanta aspekter som lyfts fram, bland andra Judith Butlers artikel från 2004 om de sörjbara och de icke-sörjbara, är högaktuella i denna tid av krig och katastrofer.

Avslutningen knyter ihop det hela på ett föredömligt sätt. Man kunde säga att döden är vår osynliga ledsagare varje dag och i allt vi gör. Ibland följer den oss på tryggt avstånd, ibland är den hotande närvarande. Döden är ett fenomen bland andra och ju mer vi lär oss om det desto mindre hotande ter den sig. Det lönar sig att läsa också avslutningen innan man tar itu med själva texterna, på så sätt breddas tolkningsunderlaget, då man

inspireras att tänka och tolka *ars moriendi* på nya sätt ur ett samtidsperspektiv. I avslutningen uppmanas läsaren att söka efter likheter och skillnader i tänkesättet om döden i stället för att rama in döden i ”nu” och ”då”, samma begrepp har ju olika betydelse i olika tider i olika samhällen. Vissa tendenser ses ändå tydligt: (1) döden som hemkomst och återförening kontra döden som ett totalt intet, (2) den enskildes död, där man genom att leva på ett visst sätt kan påverka sin tid på jorden kontra den anonyma, kollektiva och urskillningslösa döden och (3) den döda kroppen kontra den levande själen. Döden som fenomen är i mångt och mycket universell medan det i den individuella kontaktytan till döden finns stora diskrepanser.

Det som ytterligare förstärker läsoplevelsen är den professionalitet som genomsyrar det hela, från layout, val av papper, val av illustrationer till det föredömliga språkbruket. Allt vittnar om en genomtänkt och högambitiös planering och uppföljning. Boken är en fröjd för ögat och sinnet. En liten störande detalj i innehållsförteckningen är att symmetrin haltar på grund av det uteblivna tankstrecket vid underrubriken i kapitel 3.

Andreas Hellerstedts artikel ”Nedstigen till dödsriket – en resa genom det förmoderna livet efter detta” är inte enbart en ytterst intressant och lärorik beskrivning av dödsrikets anatomi i olika tider och kulturer, den ger samtidigt en inblick i maktens och morallärans historik. Dödsriket är en fysisk och starkt hierarkisk plats, där makt och ondska styr, diskriminering utövas och belöning och straff utdelas utifrån både den dödes rang och gärningar. Men det existerar också ett slags rättvisa i och med en varierande straffgrad. *Gilgamesh*, *Odysséen*, *Iliaden*, *Aeneiden*, *Eddan*, *Faidon*, *La Divina Commedia*, *Paradise Lost*, religioner och filosofier har sina uppfattningar om dödsriket och livet där och utifrån dessa har människan navigerat sig genom olika tiders normer. Via de guidade turerna i olika tiders dödsriken framkommer det sorgligt

tydligt att människan inte har lärt sig något av sin historia, tvärtom synes det onda locka mera än det goda. Helvetet är fortfarande för många en fysisk plats som dagligen existerar i olika former i olika mikro- och makromiljöer. Det ligger en djup sanning i John Miltons tes om att godhet och ondska är själstillstånd och identiteter som existerar inom individen och att hen väljer vilkendera i stunden ger bästa behållning.

Erland Sellbergs artikel "Att bryta dödens udd – synen på döden i den lutherska världen" för läsaren till 1600-talets Sverige och den lutherska dödsbädden. Reformationen medförde markanta förändringar i såväl ritualerna som tänkesättet kring döden och begravningen. Det väsentliga var inte längre att trygga den dödes färd till och vistelse i dödsriket, det väsentliga var att de sörjande fick tröst av vetskapen att döden innebar ett evigt liv i Guds nåd för den som hade full tillit till Guds vishet och kärlek. Döden i sig var lika för alla – med vissa undantag: enbart de rättroende förtjänade sin plats i Guds rike medan de icke-rättroende berövades både ett evigt liv och en plats på kyrkogården. Också begravningsceremonierna och likpredikningarna varierade beroende på den dödes rang och position i samhället. Begravningen och likpredikningen synliggjorde döden och påminde om att döden inte fick förträngas – *memento mori* var tidens slagord. Ändå uppstår frågan: Om den rättroende egentligen inte dör utan hamnar i himlen, för vem gäller eller till vad behövs då den yttersta domen?

Elisabeth Manséns artikel "Drick ur ditt glas, se döden på dig väntar! Om döden och livet efter detta på 1700-talet" är en medryckande genomgång av hur den svenska döds-kulturen förändrades i takt med nya idéströmningar och händelser i både Sverige och Europa. Genom exempel främst ur konst, musik, poesi men också politik, filosofi och religion visas hur synen på döden och livet efter detta börjar uppfattas som den ultimata friheten utan plågor och elände. Döden ses som

demokratisk, även om social ställning och ekonomiska resurser fortfarande påverkade var och hur man begrovs. En mer individuell minneskult uppstod till följd av att döden blev en privat angelägenhet, också den privata sorgen blir mer synlig. Döden förskönades i konst, musik och litteratur. Oberoende av om detta ska ses som en följd av eller en orsak till den förändrade synen på livet efter döden så flyttades fokus från Gamla testamentets dom och straff till Nya testamentets nåd och förlåtelse. Den nya sentensen blev att domen över människan faller i dödsögonblicket då den döde möter sin Gud, förlåts sina synder och kommer hem till en himmelsk familj.

Roland Lysell visar i sin artikel "Döden i svensk romantik – befrielse och väg till ett sannare liv" genom nedslag i Atterboms, Stagnelius och Wallins dikter hur döden ändrar karaktär och blir en vän. Tankar om den goda döden som en befriare från jordelivets mödor och som en väg till ett sannare liv och en evig salighet präglar poeternas syn. Föreställningarna om död och sorg, längtan och hoppet om återseende, uppståndelse och en sann glädje visar att döden uppfattas som något ljust. Dock ses också tydligt hur den kristna lutherska traditionen präglar dikterna, vilket är naturligt: de är ju produkter av sin tid.

Inga Sanners artikel "Där döden är, är även vi – teori och praktik hos det förra sekelskiftets spiritister" blev för mig en ögonöppnare. Spiritismens historia är fängslande och visar på ett nytt sätt att försöka förstå och få ett svar på frågan om vad som händer efter livets slut. De yttre attributen som seans, medium i trans, ektoplasma och den dödes närvaro förstärker tanken om vidskeplighet, men artikeln visar att spiritism de facto är en lära som lever i tiden och tar intryck av bland annat kristendomen, psykologi, fysik, astronomi, samhällsutveckling, moralism, dock också önsketänkande. Spiritismen erbjöd hopp om en förlängning av livet, en ny tillvaro för det visare andliga sanna jaget.

Karin Dirkes artikel ”Den onämnbare döden – djurs död och människors dödande” handlar om hur förhållningssättet till döda djur och dödandet av djur, såväl sällskaps-, nytto-, rov- som jaktdjur, ändrats och dödandet rättfärdigats under en 200 års period i Sverige. Samtidigt är det en historik av djurskyddsföreningars arbete för att säkra djur en humanare och värdigare död. För sällskapsdjur betydde det en smärtfri död hos veterinären med begravning och minnesmärken, antingen i trädgården eller på djurkyrkogårdar. Slaktmetoderna fick inte orsaka nyttodjuren onödig stress eller smärta. För jakt gällde att den skulle te sig rättvis, djuret måste ges en chans att fly. För att legitimera dödandet uppstod regler för hur och när jakt kan bedrivas och precisare jaktvapen utvecklades.

Annika Berg visar i artikeln ”Det värdefulla liket – om kunskap, begärlighet och sörjbarhet i anatomins idéhistoria” hur den döda kroppens funktion som kunskapsobjekt i olika tider och samhällen ändrats från att ha visats upp som kuriosa och en påminnelse om livets förgänglighet och begripliggörande av döden då man till exempel kunde röra vid sitt döda barns skelett till dagens anatomiska dissektioner för såväl läkarutbildningens som rättsväsendets behov. Samhällets ”avskum”, gravplundring, till och med mord fick lösa bristen på döda kroppar i vissa länder. Helt fascinerande läsning är skildringen av hur man i Sverige lagstiftade om vems döda kropp kunde användas som undervisningsobjekt. Etiska principer fick ge vika för praktiska behov. Motiveringarna skulle idag leda till såväl enskilda beslutsfattaresser som regeringars fall.

Martin Wiklund diskuterar i artikeln ”Dödsångest och livsförsoning på 1900-talet – Ingmar Bergman och konsten att dö” hur uppfattningen om döden och livet efter döden förändrades som en följd av det besinningslösa dödandet i andra världskriget. Med stöd i filosofi och exemplifiering med Vilgot Sjöströms film *Körkarlen* (1921) och Ingmar Bergman-filmerna *Eva* (1948), *Det sjunde inseglet* och

Smultronstället (1957) samt *Viskningar och rop* (1973) visas att levnadsregeln inte längre var syndernas förlåtelse och ett liv i himlen utan en livsfilosofi, där människans gärningar bildar såväl ett helvete och ett paradys på jorden för henne själv och hennes omgivning. Det värdefulla i livet nås genom självrannsakan och försoning med sig själv, sitt liv och sina medmänniskor och genom förståelse för det väsentliga och meningsfulla. En tankeväckande artikel. Det jag alltid förundrat mig över är varför ”Döden” porträtteras som en bister (och aningen skrämmande) svartklädd man, jag skulle hellre se döden som Helen Mirrens ”Death” i David Frankels film *Collateral Beauty* (2016).

Cirkeln är sluten. I den första artikeln beskrivs av människan konstruerade dödsriken som platser för straff och botgöring med slutförvar i en himmel eller ett helvete. I den sista beskrivs också ett av människan skapat dödsrike, dock med den skillnaden att slutförvaret gäller döden. Johan Fredrikzons artikel ”Strålningsdöden – hur vi lärde oss att leva med radioaktivitet i kroppen, i marken och över tid” är en utförlig och lärorik, spännande och ställvis skrämmande, genomgång av den radioaktiva dödens historia, möjligheter och dagsaktuella och framtida hot, samtliga skapade av människan. Där en kosmisk krock ledde till dinosauriernas död, är det nu människan som startat förloppet som antagligen leder till om nu inte jordens så högst troligen mänsklighetens undergång. Framtiden för kommande generationer ser inte så ljus ut.

Christina Sandberg, Åbo

Bert Mårald: *Läroverken in memoriam. En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år*. Gidlunds förlag, Möklinta 2023. 367 s., ill. ISBN 978-91-7844-511-0.

Bert Mårald, tidigare verksam vid institutionen för pedagogik och samhälle vid Luleå

tekniska universitet, har i detta arbete velat ge en översiktlig bild av de svenska läroverkens historia, särskilt då de dramatiska förändringar som drabbat dem under 1900-talet. Det är en välskriven och intressant skildring, som väcker många tankar hos läsaren, inte minst hos oss som minns det gamla läroverket och avlagt studentexamen där.

Vissa läroverk har rötter tillbaka till medeltidens katedralskolor eller 1600-talets gymnasier. De var lokaliserade till stiftsstäder som Lund, Västerås, Strängnäs, Skara, Växjö och Härnösand. I mitten av 1800-talet, när statliga Högre Allmänna Läroverk skapades, skedde detta även utanför stiftsstäderna. Ungefär vid denna tid blev det också vanligt att även barn i aristokratiska och högborgerliga familjer började skickas till läroverken, tidigare hade de vanligen utbildats i hemmet av informatorer. Och barn skall här läsas som pojkar, ett viktigt tema i framställningen är den länge bibehållna separationen mellan pojkar och flickor inom undervisningsväsendet. 1864 flyttades studentexamen från universiteten till läroverken, trots hårt motstånd från universitetsvärlden. (Man kan notera den debatt som nyligen börjat föras, initierad av Handelshögskolans rektor, om att intagningen på universiteten åter borde ske med prov på universiteten, en reaktion på det missnöje som finns där kring studenternas ofta upptrissade betyg men låga förkunskaper.)

Mårald ger en ganska utförlig beskrivning av läroverkens successiva geografiska spridning över landet. Man kan se denna spridning som en önskan att möjliggöra för fler studerande att få läroverksutbildning på hemorten eller närmare denna för att slippa kostnaderna för inackordering i läroverksstäderna, säkert ett mycket kännbart ekonomiskt hinder för många studiebegåvade ungdomar. Det byggdes därför i snabb takt nya läroverk i landet under slutet av 1800-talet och första hälften av 1900-talet och Mårald beskriver även deras arkitektur, gärna med hänvisning till konsthistorikern Hjärdi Kristensons arbete

Skolhuset. Idé och form från 2005. Det är slående vilken möda det lades decennierna kring sekelskiftet 1900 på läroverkens estetiska utformning. Det gäller även interiörerna, exempelvis monumentalmålningarna i skolornas aulor med historiska eller nationalromantiska motiv, utförda av landets ledande konstnärer, som Carl Larsson, prins Eugen, Helmer Osslund och Oscar Björk.

Ett påfallande drag i boken är författarens stora personhistoriska intresse och kunskaper. Han namnger gärna de olika rektorerna i landet liksom vilka som ritat skolorna. De senare var förr ofta landets mest kända arkitekter. Rektorerna hade en helt annan social ställning i lokalsamhället än dagens anonyma skolledare och tog ofta aktiv del i skoldebatten. Mårald har också väl utnyttjat den rika skönlitterära litteraturen med läroverksmotiv liksom skildringen av läroverken i memoarlitteraturen. Det rör sig om ett väldigt material, man frågar sig vilken författare som inte behandlat sin skoltid. Till och med Hjalmar Gullbergs korta men subtila dikt-svit *Ensamstående bildad herre* om adjunkten Örtstedt får en plats i den långa raden av skolskildringar.

Ibland går kanske det personhistoriska intresset väl långt, till exempel när man får besked om vilka kända personer som varit elever i olika läroverk.

Även flickskolornas och de privata skolornas roll i helhetsbilden ges gott om utrymme i Måralds skildring. Först i slutet av 1920-talet öppnades de statliga läroverken för kvinnliga elever. Det är också slående hur många små privata skolor det fanns ännu fram till andra världskriget i de större städerna. Många föräldrar föredrog dem framför den allmänna folkskolan som utbildningsform före inträdet i läroverken. Både flickskolor och privata skolor leddes ofta av pedagogiskt intresserade kvinnor.

Ett ganska utförligt avsnitt av boken behandlar nazismens förekomst i 1930- och 1940-talets läroverk, nota bene inom lärarkåren. I

och för sig är det väl knappast förvånande att en och annan lärare tog ställning för Tyskland under andra världskriget, särskilt efter Hitlers angrepp på Sovjetunionen 1941. Men det intressanta är väl närmast att detta i efterhand kommit att läggas de gamla läroverken generellt till last. Bilden av lektor Caligula, gestaltad av Stig Järrel i Alf Sjöbergs och Ingmar Bergmans film *Hets* från 1944, har blivit flitigt utnyttjad av läroverkens kritiker i debatten om skolans utveckling efter andra världskriget. Men den är naturligtvis en grov nidsbild av läroverken i allmänhet.

Därmed kommer vi in på politikens roll i läroverkens avskaffande. Det är en viktig del av Måralds framställning. Kritiken av läroverken dyker upp redan kring första världskriget och då främst bland liberala politiker. Senare skulle socialdemokrater ta ledningen för denna kritiska falang. Kritiken hade flera sidor. En handlade om kyrkans inflytande på skolan, ett arv sedan gamla tider. Biskoparna var länge skolornas inspektorer. Läroverkens sekularisering ledde till slut till morgonbönens avskaffande på 1960-talet. En annan sida av kritiken bottnade i det faktum att läroverken främst rekryterade sina elever från överklass och medelklass. Men lärdomsskolan försvarades av många lärare och skolpolitiker, även inom socialdemokratin. Antagligen var det först andra världskrigets fasor som fick de progressiva att slutgiltigt få överhanden, ungefär som även första världskriget hade påverkat den svenska skolan på liknande sätt. Kunskaper skulle nu underordnas strävan efter demokratisk fostran.

1960-talet var ett dramatiskt årtionde i skolans värld. Enhetsskolans införande ledde till att läroverkens lägre stadier fördes över till den påbyggda folkskolan och läroverken förvandlades till gymnasier. Studentexamen avskaffades. Men frågan är hur snabbt kulturmiljön förändrades. De gamla, högt utbildade lärarna fanns ju länge kvar och föreläste säkert som förr. Som Alva Myrdal lär ha sagt i ett ofta citerat uttalande kunde inte skolan

i grunden förändras förrän de gamla lärarna var borta ur bilden.

Måralds framställning går fram till vår tids gymnasier och deras problem. Den sjunkande standarden i skolan ledde så småningom till politiska motåtgärder. Den borgerliga regeringens införande av skolpengen i början av 1990-talet blev ett svar på det växande missnöjet med den nya helt konformistiska skolan och den grasserande flumpedagogiken och dörren öppnades därmed för framväxten av friskolor av skiftande kulörer. Pendeln slog med andra ord tillbaka och dagens skolsystem har onekligen fått många likheter med det starkt varierande skolutbudet före andra världskriget. Många av de politiker som drev på de genomgripande förändringarna av läroverken har även de blivit besvikna på resultaten. Dit hörde just Alva Myrdal. Mårald skriver: "Även Gunnar Myrdal gjorde en skarp vidräkning med den skolpolitik Sverige sparat in på och räknar in även hustrun Alva bland de besvikna socialdemokrater, som tvingats iakttä hur ringaktning för djupare kunskap och bildning brett ut sig."

Mårald tar upp en artikel av gymnasieläraren Kaj Attorps i *Artes* 1999. Mårald skriver: "Han är kritisk till Sveriges ambition om en gymnasieskola för alla, i motsats till den kontinentaleuropeiska modellen med ett bibehållet teoretiskt inriktat bildningsgymnasium, för vilket högst 30 procent av en årskull hade kvalifikationer. Om inte det fattas politiska beslut om att återupprätta ett sådant system kommer marknaden att göra det." Attorps har onekligen blivit sannspådd på den punkten.

Bert Måralds bok är mycket läsvärd. Den pedagogiska och politiska debatten behandlas skickligt och balanserat. Frågan är dock om även kulturmiljön får sin beskärda del av utrymmet. Man får rätt litet information om till exempel kollegiets roll, om morgonbönens utveckling, om tentamensformer, om ordningsmannainstitutionen, om skolidrottens betydelse. Ja, man får egentligen veta rätt litet om själva undervisningsmiljön och dess

förändringar. Men den är väl å andra sidan inte så lätt att karakterisera. Varje lärare i de gamla läroverken hade sin mycket personliga stil. Det var väl det som var läroverkens charm.

Till sist: boken är tyvärr slarvigt korrekturläst. Stavfelen är många. Mest besynnerligt är att ett stort antal meningar helt enkelt saknar punkt.

Mats Hellspong, Stockholm

Eric Johannessson: *Kyrkoherden och skolläraren Om Tåsjöbråket 1905–1930*. Johan Nordlander-sällskapet Umeå 2023. 100 s., ill. ISBN 978-91-327-6262-2.

I det Sverige som sekulariserades under tidigt 1900-tal utsattes den kyrkliga auktoriteten och prästämbetet för konkurrens från folkskollärarkåren, vars storhetstid då inföll. Redan i Selma Lagerlöfs roman *Jerusalem* antyds hur en folkskollärare, trots prästens ogillande, tog initiativ till byggandet av ett missionshus, i konkurrens med sockenkyrkan, i dalasocknen Nås. Med demokratisering och politiska partiers frammarsch uppstod konkurrens om själarna. Människorna drogs till folkrörelser som frikyrkor, nykterhetsloger, fackföreningar och idrottsklubbar. Prästerna höll på att förlora sitt centrala inflytande i lokalsamhället även på landsbygden. Avgörande blev att makten över skolan under 1930-talet definitivt kom att överföras från kyrkan till den borgerliga kommunen.

Det är mot den bakgrunden litteraturvetaren Eric Johannesssons minutiöst utförda studie *Prästen och skolläraren. Om Tåsjöbråket 1905–1930* har allmänintresse. Ändå låter sig skriften på hundratalet sidor karakteriseras som mikrohistoria med geografisk begränsning till en perifer del av inre Norrland. Det gäller som framgått Tåsjö, Ångermanlands nordvästra spets, idag en del av Strömsunds

kommun i Jämtlands län. Under den aktuella tiden befann sig bygden med Inlandsbanans framdragnings och tillkomsten av Hotings järnvägsstation i en expansiv fas; folkmängden fördubblades, den steg från dryga 2000 under sent 1800-tal till klart över 4000 vid 1930-talets början. Kontrasten till dagens stagnation kunde inte vara större.

Tåsjö hade behov av en egen kyrkoherde och Gustaf Edén blev den förste. En sockenkyrka var redan byggd, signerad Emil Langlet, mest känd som arkitekt till den norska stortingsbyggnaden. Den långvariga tvisten, med stämningar och rättsprocesser ända upp i Högsta domstolen mellan Edén och folkskolläraren Johan Peter Näsström, tillika organist i kyrkan och författarens morfar, bör ses som en del av en vidare samhällsomvandling, synlig runt om i landet. Edén kom från en tjänst som komminister i närbelägna Fjällsjö, där han synbarligen utan gnissel samarbetat med folkskolläraren och organisten Paul Johannessson, författarens farfar. Farfadern skulle ha varit mer from och eftergiven än den självhävdande och principfaste morfadern, som besatt en sturskhet som måhända härrörde från hans anfäder, finska invandrare. Han höll på sin värdighet och utstrålade en auktoritet som gjorde det naturligt att, till Edéns förargelse, välja honom till kommunalstämmans ordförande.

År 1905, då Johannessson inleder sin exposé, ansågs det chockerande att folkskolläraren Fridtjuf Berg hade utsetts till ecklesiastikminister, med ansvar för kyrkans, universitetens och skolundervisningens domäner. Någon ironisk skämtare påstod att han även styrde skogsnäringen eftersom han basade över alla chronsoughar, syftande på August Bondesons ironiserande framställning i *Skollärare John Chronsoughs memoarer*. Berg sökte stärka seminarieanda och skolläraridentitet gentemot de akademiskt bildade som bands ihop av gemensamma minnen från Odinslund och Lundagård.

Edén företrädde en antikverad kvinno-syn. Han tolererade inget inflytande från

”kärningar”, allra minst i skolrådet, där en kvinna valts in. Hon kallades av ordföranden kyrkoherden aldrig till något sammanträde. Mönstret, att kvinnoförakt går väl ihop med högerreaktionära åsikter, har ju ännu aktualitet. Edén förordade varannandagsläsning och såg det naturligt att konfirmationsundervisningen fick inkräkta på skolgången. Generellt stod Edén främmande för den medborgarfostran som skulle främja demokratin. Ideologiskt stod Tåsjöherden långt från sin kusin, historikern och den liberala statsministern Nils Edén, som tillsammans med socialdemokratiens ledare Hjalmar Branting lyckades föra i hamn principen om allmän rösträtt för båda könen. Näsström å sin sida var pedagogiskt progressiv. Han anammade 1919 års läroplan, som de skolansvariga ministrarna Fridtjuv Berg och Värner Rydén initierat och satte sig väl in i den nya hembygds-kunskapen, som fått generöst utrymme då katekesläsandet togs bort. Det var inte okontroversiellt, då ämnet i gammaltroende och schartauanska bygder gick under benämningen ”humbugskunskap”. I övrigt kunde Näsström driva sin undervisning i traditionell kristen och nationalistisk anda. Han lyfte fram Svenska flaggans dag 6 juni och kunde avsluta läsåret med en vandring medförande svenska flaggan upp till Tåsjöbergets topp med sin milsvida utsikt bort mot fjällvärlden.

Fejden mellan kyrkoherden och folkskolläraren fördes även på familjeplanet. Då Näsströms hustru Mathilda, som ensam barnmorska i den växande socknen, beviljades löneförhöjning motsatte sig Edén energiskt detta. Därtill kan läggas att Edén aldrig lät sina barn sändas till bygdens folkskola medan Näsström svarade med att inte låta sina tre ättlingar gå på konfirmationsundervisning för socknens kyrkoherde.

Domkapitlet lät under ledning av biskop Ernst Lönegren, klart pålagd av situationen, suspendera Gustaf Edén vid två tillfällen. Biskopen hade vid en visitation imponerats av Edéns predikokonst men hade svårt att överse

med att han som administratör var slarvig och försumlig, även med kollektmedel, vilket självfallet Näsström inte tvekade att påtala. Den långdragna konflikten uppmärksammades i rikspressen, däribland i det beryktade sensationsbladet *Fäderneslandet*. Till följd av de ständiga kontroverserna fick Tåsjöbygden till invånarnas ledsnad dåligt rykte.

Ytterst handlar Johannessons skrift om makt och prestige i lokalsamhället. Författaren skärskådar också kontrahenternas egenskaper, där kyrkoherden framstår som en tragiskt kämpande Don Quijote medan Näsström, hemmahörande i politikens mitt, var mer i samklang med tiden. Till Edéns förtret tilldelades han dessutom prestigefyllda medaljer som Pro Patria och Kungliga tjänstemedaljen av 5:e storleken, något som kyrkoherden hade svårt att fördra och förgäves sökte avstyra.

Eric Johannessons studie är skriven med underliggande humor och historisk distans trots den nära relationen till den ena huvudpersonen. Det var en tid då skolan med välutbildad lärarkår sågs som en väsentlig kugge i folkhemsbygget. Enligt liberalen Fridtjuv Berg skulle skolan verka integrerande. Begåvningsreserven skulle tas till vara, vilket bädade för klassresor. I vissa stycken har Eric Johannessons studie relevans för vår tid. Rätt tolkad är historien sällan uddlös.

Bert Mårald, Umeå

Kreativa förflyttningar: Musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige. Sverker Hylltén-Cavallius (red.). Skrifter utgivna av svenskt Visarkiv 50, Gidlunds förlag, Möklinta 2022. 218 s., ill. ISBN 089-91-7844-483-0.

”Konserten inställd efter hat mot balalajkor” stod det i *Aftonbladet* den 9 april 2022. ”Jag orkar knappt prata om det här”, sade då Kent Wennman, arrangör på Kulturoasen

i Uppsala. "[...] Det finns ett stort rysshät som slår över och skapar irrationella föreställningar, som att balalajkor är att likställa med svastikor och kulsprutor", fortsatte han i intervjun. Vad hade hänt? Efter Rysslands invasion i Ukraina den 24 februari 2022 blev världen uppdelat i två delar: de grupper och stater som fördömde invasionen och de som försvarade den. Som vid alla krig tvingas alla välja sida, även konstnärer. Fördömde man inte invasionen i tydliga ordalag och tog avstånd från allt som definieras som ryskt, ansågs man vara på Rysslands sida och försvara kriget. Debatten påminner om den i början av första och andra världskriget, när många människors inställning till Tyskland förändrades. Om man inte tydligt tog avstånd från allt som definierades som tyskt, kategoriserades man som en som stödde kriget och nazismen. Samtidigt pågick många diskussioner om man inte borde nyansera diskussionen mer och skilja mellan "goda" och "onda" tyskar. Så skulle till exempel kända tonsättare, konstnärer, författare och andra, som hade levt långt före de båda världskrigen, kunna kategoriseras som "de goda", medan de som stödde nazismen och/eller gynnades av den, skulle sorteras in bland "de onda". Men hur ser det ut med amatörmusiker och musikinstrument? Kan man fördöma ett musikinstrument bara för att det anses representera en viss nationell identitet? Var dras gränsen mellan musik och politik? I dagens samhälle blir dessa frågor återigen aktuella i samband med den ryska invasionen i Ukraina. När orkestern Södra Bergens Balalajkor (SBB) skulle spela i Uppsala i april 2022, fördes det så stora hatkampanjer, framför allt i sociala medier, att arrangören valde att ställa in konserten. Ett år senare intervjuades några orkestermedlemmar i *Dagens Nyheter* och gav sina perspektiv på det som hände, vilket jag återkommer till senare i denna recension.

Boken *Kreativa förflyttningar: Musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige* handlar om estetiska, ideologiska, geografiska och

kulturella förflyttningar i det svenska musikaliska livet under den aktuella perioden. I fem kapitel undersöks folkmusikvågen, alternativrörelsens påverkan och visvågens betydelse för musikaliska livet. Studiens syfte uppges vara att "undersöka och analysera förflyttningar som skedde inom och mellan olika musikaliska fält under perioden 1962–1980" (s. 11). Det är ett ganska öppet syfte, vilket har både gynnat och begränsat studien, vilket jag återkommer till. Boken fokuserar "förflyttningar" och med det menar författarna en rörelse från en dimension till en annan. Förflyttningar kan här vara rumsliga och geografiska eller ideologiska och estetiska. Men alla dessa olika områden hänger också samman och påverkar varandra. Andra teoretiska begrepp i den analytiska verktygslådan är Arjun Appadurais "ethnoscape" (personer i rörelse), "technoscape" (globalt flöde av tekniska system), "mediascape" (elektronisk produktion och spridning av information och världsbilder) samt "ideoscape" (kopplingar mellan bilder och staters politiska ideologier). Materialet har hämtats dels från Svenskt Visarkivets eget arkiv, dels från andra svenska arkiv. Detta har kombinerats med intervjuer som också har samlats in utifrån Visarkivets dokumentationsuppdrag. Denna materialkombination passar för studien, där författarna knyter de olika materialkategorierna samman i sina analyser. Men det hade gynnat analyserna om de olika materialens historiska och sociala sammanhang hade tydliggjorts mer, till exempel när det användes arkivdokumentationer av utställningar som kombinerades med intervjuer med tidsvittnen. Här beskrivs ett eller flera fenomen dels utifrån nutiden, dels utifrån dåtiden och det hade varit intressant med fördjupade analyser av hur framställningar har förändrats i de nutida reflektionerna som framkommer i intervjuerna med tidsvittnen.

I det andra kapitlet undersöker Karin Eriksson och Dan Lundberg vilka kreativa förflyttningar – som de också kallar för "loopar" (s. 25) – som äger rum i samspel mellan kulturarvsarkiv, insamling och utgivning.

Kapitlet tar avstamp i folkmusikbegreppet och uppkomsten av folkminnesarkiven, där särskilt Folkmusikkommissionens arbete från 1908 var betydelsefullt. De tidiga insamlingarna av folkmusik präglades särskilt av en strävan efter autenticitet och letandet efter ursprungliga uttryckssätt, likaså sökandet efter lokal särprägel i folkmusiken. Författarna visar tydligt hur arkiven, medierna och musikerna samverkade i skapandet av musikaliska kulturarv i arkiven. Kapitlets styrka är de olika exemplen på "loopar", när till exempel Folke Rabe på 1990-talet vid sitt komponerande lät sig inspireras av sånger som han hade samlat in i byn Kuti i Bosnien 1963. Byn hade nästan utplånats i kriget 1992, och 2019 skickades kopior på Rabes inspelningar i Bosnien till Musikkonservatoriet i Sarajevo, där de förmodligen återigen upplivas i nya "loopar". Kapitlet visar även hur de snabba förändringarna i folkmusiken under 1970-talet speglar konflikter mellan olika generationer, som när Matts Arnberg, som producerade talrika program med insamlad folkmusik på Sveriges Radio, kände sig "maktlös" inför nya uttryck inom folkmusiken och inför folkmusikens kommersialisering (s. 42). En annan intressant förändring är nu att även alltför kvinnliga folkmusiker äntrar scenen. De beskriver i de återgivna intervjudelarna hur de å ena sidan sågs som lite exotiska och å andra sidan ändå accepterades relativt problemfritt av de manliga kollegorna – så länge de inte bröt alltför kraftigt med gängse normer om hur det skulle låta eller hur "man" skulle klä sig som folkmusiker vid en konsert. Då kunde både könstillhörigheten och åldern ses som problem av de manliga kollegorna. Synsätten blev allt snävare ju högre kvinnliga musiker steg i hierarkin. Det är ett väl genomarbetat och intressant bidrag och ett nytt spännande inslag är QR-koden i kapitlet, där man får se och höra de omnämnda musikerna spela sin musik. Kanske är så framtida publikationer kommer att se ut?

I det tredje kapitlet studerar Sverker Hyltén-Cavallius geografiska förflyttningar

av musiker i relation till genremässiga, estetiska och kulturella förflyttningar. Han analyserar möten mellan musiker från olika delar av världen och från olika generationer och hur dessa har inspirerat varandra musikaliskt. Han visar hur kreativitet skapas i dessa möten som utmynnar i nya stilar och låtar. Det är intressant att följa dessa möten och hur dessa musiker formar ett transkulturellt kapital när de tar med sig sina erfarenheter från tidigare platser till nya platser, skapar sociala nätverk, förvärvar nya kompetenser och delar med sig av sina erfarenheter till varandra. Det visar också, som Hyltén-Cavallius mycket riktigt påpekar, att 1960-talets populärmusik oftast beskrivs i alltför kategoriska termer och musikerna placeras i olika genremässiga fack – men egentligen inspirerade musikerna inom olika genrer varandra långt utöver dessa kategoriska föreställda gränser när de skapade nya låtar. Han visar även att inspirationen inte bara kom från de anglosaxiska länderna till Sverige, utan att också svenska musiker inspirerade kollegor i andra delar av världen. Ibland känns kapitlet lite för flytande och man hade önskat lite mer konkreta musikaliska exempel eller låtexempel i detta kapitel. Precis som i det förra kapitlet förekommer även här många namn på musiker och grupper och en del hade kunnat beskrivas lite mer för en läsare som inte är insatt i den svenska populär- och folkmusiken.

Madeleine Modin undersöker i kapitlet "Publiken och båten på visvågen: Vispråmen Storken 1962–1969" betydelsen av Vispråmens materiella miljö för skapandet av affektiva alianser och betydelsen av publiken. Hon beskriver hur visvågen under 1960-talet blev en del av ungdomskulturen och – precis som annan folkmusik – gärna sågs som ett motstånd mot det som benämndes den kommersiella kulturen. Det som kännetecknade Storken var närheten mellan musikerna och publiken, enkelheten under konserterna, där man bara serverade alkoholfria drycker – även det en motpol mot så kallade nöjespråmar som blev

kända för droger och kriminalitet. Det blev en speciell miljö inne i båten, där konserterna ägde rum, något som både musikerna och publiken uppskattade. Publiken beskrivs i berättelserna i intervjuerna och arkivmaterialet som mycket kunniga och ambitiösa. 1969 fick verksamheten läggas ned av ekonomiska skäl, då båten behövde renoveras och det saknades medel. Pråmen såldes och därmed försvann denna unika konsertmiljö. Modins bidrag är väl genomarbetat precis som de tidigare omnämnda bidragen. Något som Modin hade kunnat problematisera mer är kopplingarna mellan intervjuerna och arkivmaterialet, då intervjuerna i första hand kan förmedla minnen från en förfluten tid utifrån nutiden, medan arkivmaterialet härstammar från den undersökta tidsperioden. Intervjuerna blir således berättade erfarenheter och reflektioner över en svunnen tid och det framkommer även en viss nostalgi i de återgivna berättelserna, där det mesta framställs i positiv dager.

I det femte kapitlet undersöker Karin Eriksson och Sverker Hyltén-Cavallius föreställningar om gemenskap och äkthet i svensk folkmusik med utgångspunkt i två olika utställningar. Den ena visades 1969 i Malmö och hette "Folkets musik" och den andra visades sommaren 2019 på Folkmusikens hus i Rättvik med titeln "Första onsdagen i juli – Bingjöstämman 50 år". "Folkets musik" beskriver författarna som ett uttryck för en "gryende musikerörelse" som dels vill kritisera "en förlegad borgerlig 'klassisk musik'" (s. 132), som staten enligt kritikerna spenderade alldeles för mycket pengar på, dels kritisera schlager och popmusik som något som passiviserade människor i egenskap av lyssnare. Den 1968 grundade stiftelsen Rikskonserter är ytterligare ett uttryck för dessa synsätt, då stiftelsen skulle verka för att sprida kunskap om musik och musicerande över hela landet. Inte bara människor i storstäder skulle få lyssna på "god" musik. Här ingick även idén om att alla kan lära sig spela ett musikinstrument och därmed bli aktiva musiker. Gemenskapen

sågs som många utövare av folkmusik som viktigare än att det lät bra – fastän frågan om gränsdragningarna mellan kvalitet och att låta alla vara med hela tiden diskuterades. Bra att författarna lyfter fram betydelsen av samverkan mellan folkmusiker, medier som radio och TV och statliga institutioner som bland annat universitet och arkiv. Det var i samverkan mellan dessa som folkmusiken blomstrade.

Det är intressanta vittnesmål om hur folkmusikvägen beskrivs i minnen från ett antal tidsvittnen och i intervjuer som författarna samlat in. Särskilt intressant är hur olika musiker och grupper positionerar sig gentemot varandra och hur de använder sig av historiska låtuppteckningar, olika musikinflenser och på så sätt skapar en kreativ musikmiljö och gemenskap. Tydligt blir också hur folkmusiken till viss del smälte samman med andra alternativa musikerörelser, gröna vägen och vänsterpolitiken, och gärna beskrevs som en motpol till den klassiska musiken. Något som hade kunnat fördjupas mer i detta kapitel, är hur mer konkret olika strömningar inom själva folkmusiken utmanade varandra, vilka som kanske hamnade vid sidan om och varför. Ett annat ämne som hade kunnat få mer utrymme är gränsdragningarna mellan musik och politik. Till exempel hur politisk fick folkmusiken bli och på vilket sätt? Hur yttrade sig vänsterpolitiska sympatier mer konkret i gemenskapen och i själva musicerandet? Och hur agerade folkmusiker som sympatiserade mer med högerpartier?

I det sista kapitlet undersöker Karin Eriksson orkestern Södra Bergens Balalajkors (SBB) musik, klangvärldar och transnationella möten. Kapitlet vidgar vyerna från den svenska folkmusiken till de musiker som var intresserade av musik med andra nationella kopplingar. Här blir musikens förflyttningar speciellt tydliga när författaren beskriver hur grunden till SBB uppstod under andra världskriget, när en av grundarna, Embrik Underdal, kom i kontakt med rysk folkmusik

i ett interneringsläger i Byringe i Sörmland. Men först 1969 grundade han SBB tillsammans med Thomas Lundkvist. Orkestern har funnits sedan dess och utgör idag en intressant gemenskap av människor med olika bakgrunder, kön och ålder som förenas i sitt engagemang för rysk och östeuropeisk folkmusik. Särskilt under 1970-talet uppfattades orkestern av omgivningen som något exotisk eftersom de spelade folkmusik med kopplingar till andra nationella sammanhang än det svenska. Analyserna visar hur SBB är ett intressant exempel på hur en musikalisk gemenskap grundas, upprätthålls och utvecklas. De är också ett bra exempel på hur affektiva allianser skapas i musiklivet, när människor upplever liknande känslor när de musicerar tillsammans och skapar gemensamma föreställningar och berättelser om den spelade musiken. Intressant är också hur orkesterns medlemmar iscensätter vissa föreställningar om rysk landsbygd, bland annat när de ikläddes sig ryska dräkter vid konserter och sjöng på ryska. Något som författaren hade kunnat utveckla mer är orkesterns uttalade politiska obundenhet, samtidigt som de spelade mycket musik från Sovjetunionen. Det är möjligt att denna icke-problematisering av de sovjetiska och ryska kopplingarna har lett till de problem som orkestern upplevde efter Rysslands invasion av Ukraina 2022. Eftersom orkestern skapade en viss föreställning om Ryssland som den själv uppfattade som opolitisk, var det nog lätt för omgivningen att tolka in sympatier för dagens Ryssland, som är en diktatur och har invaderat ett europeiskt land helt utan anledning. Från ukrainska perspektiv kan dessa förstås upplevas som provocerande. Samtidigt ingår denna icke-problematisering av svenska kontakter till Sovjetunionen i en större diskurs som handlar om att Sverige fortfarande inte har gjort upp med ett problematiskt förflutet när det gäller kontakter och samarbeten med Sovjetunionen; forskning har visserligen påbörjats, men det finns mycket kvar att undersöka.

Intressant är att observera hur SBB hanterade kritiken. Förutom att intervjuade medlemmar i *Dagens Nyheter* den 18 mars 2023 poängterade att deras musik och musikinstrument härstammar från en betydligt äldre period och att de på intet sätt försvarar den ryska invasionen i Ukraina, är det intressant att iaktta att SBB ändå har gjort några ändringar i sina uppträdanden. Så har de bland annat gjort det frivilligt för medlemmarna att klä sig i en rysk folkdräkt vid konserterna eller att välja en annan klädsel, och de har tagit upp flera ukrainska låtar i sin repertoar samt tagit bort sådana som de upplever som allt för "storryska". Det visar hur gränsdragningarna mellan musik och politik hela tiden omförhandlas utifrån de aktuella politiska händelserna och att även en "opolitisk" orkester kan skrivas in i politiska sammanhang, vare sig de vill det eller inte.

Sammantaget ger denna antologi en mycket värdefull inblick i folkmusikens historia i Sverige under 1960- och 70-talen. Något som man hade kunnat utveckla mer i boken är material- och materialinsamlingskontexten, som ibland framstår som något ottydligt. Till exempel hur valdes informanterna ut och de svar på skrivarpuppen som togs med i boken? Författarna intar även en tydlig insiderposition i boken, som hade kunnat problematiseras mer. Ibland lyfts kanske lite för mycket av de positiva sidorna fram i den svenska folkmusikens historia och man förbiser att det även finns skuggor i historien som man hade kunnat analysera mer, till exempel vilka musiker och musikaliska strömningar som hamnade utanför och inte fick vara med, hur kanske musiker förbisågs som inte hade god kontakt med medier eller institutioner eller huruvida musiker med utländsk bakgrund inkluderades under den svenska folkmusikvågen. Men överlag är detta en mycket läsvärd bok och det inte bara för folkmusikintresserade personer, utan för alla som vill lära sig mer om musikhistoria och det svenska samhället under 1960- och 70-talen.

Petra Österlund, Huddinge

Karl Tirén: *Den samiska folkmusiken*. Utgiven av Gunnar Ternhag. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Kungl. Skytteanska Samfundet, Svenskt Visarkiv/Musikverket 2023. 336 s. ISBN 978-91-87403-41-5.

I början av 1910-talet reste stationsinspektören och kulturpersonligheten Karl Tirén runt i Sápmi för att dokumentera samisk musikkultur, först i form av nedteckningar av melodier med stöd av sin fiol och från 1913 med hjälp av fonograf. Han renskrev och ordnade sin samling om ca 550 nummer, vilken 1939–42 bearbetades för den utgåva, med en längre inledning från hans penna, som med titeln *Die lappische Volksmusik* publicerades av Nordiska Museet som nr 3 i serien Acta Lapponica. Mellan insamlingsperioden och utgivningen, alltså under 1920- och 30-talen, höll Tirén kontinuerligt offentliga föreläsningar landet runt där han presenterade den samiska musiken, med sina inspelningar och sin fiol, och utarbetade då sina tankar och sin analys i populariserande format.

Med utgåvan 1942 fanns nu en dokumentation av samisk musik i Sverige, om man vill en pendang till *Svenska låtar* och *Svenska folkvisor från forntiden*. Den kom i praktiken att utgöra den auktoritativa utgåvan av jojk fram till Sveriges Radios LP-utgåva *Jojk* 1969 från inspelningsresan 1953. Valet av tyska som språk för inledning och sångtextöversättningar motiverades av att den tänkta publiken var forskarvärlden, eller möjligen den akademiska musikvärlden. Att den därigenom effektivt distanserades från den samiska miljön har genom åren påpekats och uppmärksamrats. Med denna utgåva, där Tiréns svenska originaltext återges, och med de rättelser som blev ett fullt erratablad till första utgåvan införda, har nu arbetet som kan karaktäriseras som en viktig vetenskapshistorisk källskrift blivit mer tillgänglig. Gunnar Ternhag har tidigare kartlagt Tiréns insamlingsresor i *Jojksamlaren Karl Tirén* (2000/2018, engelsk utgåva 2019), och står bakom denna nyutgåva.

Krister Stoor, same, jojkare och forskare, har skrivit en introduktion som placerar Tirén och hans verk i en samisk kontext. Titeln på bidraget, "Han fick tre luođit", syftar på att Tirén fick stor uppskattning bland samer. Här ska påminnas om de många "lappologer" som var samtida med Tirén och långt senare har bedömts betydligt mer kritiskt från samiskt håll.

Gunnar Ternhag presenterar i sin inledning Tirén och hans inspirationskällor, redogör kronologiskt för insamlingsresorna och bearbetningsfasen och diskuterar olika aspekter på utgåvan, vilka refereras i det följande.

Tiréns omfattande inledning återges alltså här i sin originalfattning, med redaktionella kommentarer av Ernst Manker och Björn Collinder infogade. De senares och Tiréns separata förord inleder; däremot saknas den artikel av Wilhelm Peterson-Berger, som ingick i originalupplagan. Av Tiréns text är det framför allt de självupplevda avsnitten och de korta notiserna om hans interlokutörer som är läsbara idag. Tiréns text är märkt av sin samtid. Här finns rastänkande som förklaring till kulturella skillnader, evolutionistiska tankegångar om musikalisk form och placeringen av samer i gruppen "naturfolk" i motsats till "kulturfolk". Samtidigt lyfter Tirén respektfullt fram musikalisk komplexitet och en kulturegen estetik, och drar återkommande jämförelser med Berlioz och Wagners ledmotivstekniker. Han har inte heller ryggat för att ta med melodier och referenter som relaterar till det moderna samhället och ger därmed legitimitet till en dynamisk musikkultur istället för att behandla jojk som "survivals", vilket hade varit konventionellt godtagbart i hans samtid. Även om han presenterar sig som "lekman" är han orienterad i samtidens musikkforskning och har diskuterat olika särdrag med ledande internationella forskare som Erich von Hornbostel.

Tirén presenterar själv i korthet insamlingsarbetet, och har ett särskilt avsnitt om transkriberingsproblem avseende rytm och

meter. Ett kapitel ägnas åt jojkens melodiska semiotik, där tillskrivningen av referens och dess användning i vardagslivet förstås med ledmotivbegreppet, och många exempel på tonmåleri presenteras. Ekorrens hopp från ett träd till ett annat gestaltas med en tydlig paus innan jojken återupptas; branta fjäll får stora språng mellan höga och låga toner; en lugn och saktmodig person karaktäriseras med halvtonssteg, etc. Tirén tar här plats som kännare på detaljnivå, framhåller många nyanser, uppmärksammar intertextuella samband mellan olika jojkar och ger goda exempel på användning och anpassning av musikaliska tecken i olika kontexter. Han framhåller även sin egen aktiva kompetens genom att åberopa situationer där han spelat vuollehmelodier på sin fiol som hälsning eller tolkat musiken för icke-samer. Tirén håller jojkning till djur, fjäll och människor samt ”magiska” jojkar, det vill säga rituella eller på annat sätt förknippade med övernaturliga fenomen, som ”ursprungliga”. De ”magiska” får ett eget kapitel; likaså finns ett kapitel om ”sekundära” sånger: vallåtar, gånglåtar, hälsnings- och avskedssånger, kärleks- och friarsånger, dryckessånger och nidjoj, vaggvisor, psalmer med mera. Som avslutning finns ett kortare kapitel om fiolspelmannen Lapp-Nils, ”ett musikaliskt geni”. Dessa två senare kapitel visar att Tiréns ambitioner inte var enbart att avtäckta ”ursprungliga” genrer, utan han var också öppen för att ge helhetsbild av samisk musikkultur.

Melodimaterialet (”jojkmelodierna”) presenteras samlat, geografiskt ordnat från söder till norr, och med varje sagespersons bidrag samlade. Tiréns ursprungliga ordning för varje person återgav associationsflöden och sammankopplingar, men bröts upp av Manker som istället ordnade melodierna enligt ”visst system”, utan att principerna eller motiveringar redovisades (eller att någon logik över huvud taget blir synlig för en sentida läsare).

Det är inte enbart Tirén som samlat det material som ingår – några texter återges efter

Johan Turis *Muittalus samid birra* kombinerat med Tiréns efter Lars Sikku upptecknade melodier, ytterligare en handfull är upptecknade av andra personer, bidrag efter icke-samiska sagespersoner, några psalmer och andra sånger kommer separat.

Ternhag karaktäriserar Tiréns återgivning av melodierna som i första hand preskriptiva, inte deskriptiva; de återger melodilinjerna skelettartat, kanske med tanken att de skulle utgöra grundmaterial för nya generationer av samer att gestalta med egen stilistisk kompetens, eller vad som till en början blev utfallet, för skolade tonsättare och arrangörer ett material att ge dräkt av symfoni, stråkkvartett etc. De saknar den detaljerade beskrivning som skulle behövas för att fånga in stilistiska grepp i övergripande uppförandep Praxis eller skapandet av variation under framförandeförloppet av en vuolle.

Möjligen går det enligt min mening att spåra ledmotivbegreppet som underliggande princip för Tiréns ställningstagande och tänkesätt; här finns en katalog över ledmotiv men istället för Wagners musikdramer är det Sameland som musiklandskap som utgör referens. Tanken om notskriften som ett sätt att gestalta ”låten i sig”, och notbilden som primär i förhållande till uppförandet, finns ju också som en stark tankefigur vid förra sekelskiftet, inte minst i upphovsrättsliga diskurser.

Rolf Kjellström bidrar med ett kapitel om processen bakom utgivningen av *Die lappische Volksmusik*. 1933 hade Tirén etablerat kontakt med Björn Collinder, professor i finsk-ugriska språk i Uppsala. 1935 fick Tirén medel från Humanistiska fonden, vilket möjliggjorde ett samarbete där Collinder reste runt i Sápmi i Tiréns fotspår, för att kollationera de samiska texter Tirén skrivit ner fonetiskt. 1939 förmedlade Riksantikvarieämbetet Tiréns manus till Ernst Manker, som accepterade det för publicering i sin serie *Acta Lapponica* (vilken kom att knytas till Nordiska museet när Manker senare under året anställdes där). Genom att läsa korrespondensen mellan Tirén och

Manker följer Kjellström utgivningsprocessen i olika steg, inklusive föredrag i samband med en "Lapplandsafton" på Nordiska museet 1940 och en offentlig vetenskaplig polemik mellan Manker och Collinder under slutskedet (mer utförligt skildrad av Eva Silvén i *Friktion*, 2021).

På ett plan är det alltså en utgåva med emblematisk funktion, ett kanoniserat verk, som åter görs tillgängligt och vars betydelse bekräftas i ett dekoloniseringsperspektiv. Förutom denna kulturpolitiska betydelse öppnar denna utgåva också upp för fortsatta studier. En konkordans mellan utgåvan, Tiréns renskrifter och de befintliga fonografinspelningarna kan förhoppningsvis komma till stånd och underlätta både för analys av Tiréns transkriptionsprinciper och möjligen också individuell framförandevariation. Vidare aktualiserar utgåvan "receptionshistorien", det vill säga recensioner i dagspress och vetenskapliga tidskrifter men också relationen till ULMAs och Radiotjänsts inspelningsresor och användningen inom musikklivet. Särskilt den samiska användningen av Tirénutgåvan och de olika förhållningssätt den inbjuder till (från vitalisering av lokal tradition till pansamiska emblematiske gestaltningar, med många möjligheter däremellan). Denna dokumentation från första halvan av 1910-talet kanske också möjligen kan användas som utgångspunkt för studier av traderingsprocesser? Vidare kan den inträngande bild av en samisk semiotik som Tirén presenterar i sitt kapitel 4 diskuteras i relation till dagens samiska musikskapande.

Det är glädjande att utgivningen kommit till stånd, samtidigt som Ternhags poängterande av dess karaktär av tidsdokument måste tas i akt. Dokumentationen av musikutövande under 1910-talet har sitt bestående värde; Tiréns många spekulationer utöver hans personliga erfarenheter bär sin samtids problematiska hållningar.

Förutom de korrigeringar, språkbytet och de inramande texterna som skiljer denna utgåva från förstautgåvan ingår också tre

nyupprättade register över personer, joykobjekt och orter. Likaså är bildmaterialet utbytt (många tidigare bilder hade ingen direkt anknytning till texterna), med flera fjällmotiv i olja och akvarell av Tirén återgivna i högklassigt tryck.

Alf Arvidsson, Umeå

Kerstin Gunnemark: *Villaliv i Ekeback – om generationsskiften och gentrifiering*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2022. 123 s. ill. ISBN 978-91-7061-390-6.

Stadsdelsnamnet Ekeback i Göteborg är nog obekant för många. Ekeback tillhör varken de ikoniska, besjungna eller beryktade göteborgsstadsdelarna. Nu har emellertid etnologiprofessor Kerstin Gunnemark lyft fram detta egnahemsområde i västra Göteborg, beläget som egen enklav mellan Högsbohöjd i öster, Långedrag i väster, stora trafikleder i norr och Västra Frölunda i söder.

Det en gång karga Ekebacksberget tillhörde Ekebacks by i Västra Frölunda socken. Egnahemslån och spårvagnslinjen mellan Majorna och Långedrag 1907 var förutsättningar för att arbetarfamiljer under 1910-talet skulle söka sig ut hit från de överfulla landshövdingehusstadsdelarna och bygga små trähus i vad som då tillhörde Älvsborgs municipalsamhälle och som införlivades med Göteborg först 1945. Som på andra håll ingick i egnahemsmiljön ofta uthyrda ovanvåningar och hushållsodling. Efterhand växte fruktträdgårdarna upp kring de västsvenska bergsknallarna.

Det är dock inte denna bebyggelsehistoria som Gunnemark vill sätta i centrum utan människan, husdrömmarna och materialiteten. Det handlar om Ekebacks tre huvudgenerationer under hundra år och deras förhållningssätt – de nybyggande arbetarna, mellangenerationens konstnärer, bohemer

och alternativa vänstersympatisörer och nutidens byggnadsvårdande medelklass som alltmer gentrifierat Ekeback. Hon gör detta genom fältstudier och intervjuer men beklagar att den första generationens berättelse till stor del redan gått förlorad. Den successiva utvecklingen från kargt fattigmansområde till lummig villalidyll uttrycks av benämningarnas glidningar från "Tattarberget" till "Reklamberget". Liksom på andra håll dröjde den sociala stämpeln sig kvar ganska länge.

I det första kapitlet, som vid närmare läsning avslöjar sig som en inledning, menar Gunnemark att egnahemsområdena i mångt och mycket varit en dold boendehistoria. I synnerhet gäller detta väl de perifera och icke arkitektgestaltade områdena medan exempelvis Enskede i Stockholm eller Landala egnahem i Göteborg ingår i de flesta bebyggelsehistoriska översikter. Att de perifera egnahemsområdena blivit så styvmoderligt behandlade skulle jag tro beror på socialdemokraternas programmatiska satsning på flerbostadshus 1930–1965. Egnahemmen har inte ingått i den förenklade berättelsen om folkhemmet, varken den utopiska eller dystopiska. Likväl breder dessa hundraåriga egnahemsområden ut sig kring de flesta svenska städer.

En text jag saknar i tidigare forskning och litteraturlista är Hjärdís Kristensons pionjärtext om egnahemsområden från 1975 (*SDS årsbok* 1976), skriven för en generation sedan och innan gentrifieringen av egnahemsområdena tog fart. Mitt eget bidrag i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 70 (2015) – ett försök att förstå småhusgentrifiering ur ett kommunalantikvariskt perspektiv, kunde också ha funnits med som en utgångspunkt. Då kunde Gunnemark sett likheter och skillnader, att det som är havsnära, har utsikt, uppfattas som pittoreskt och ligger nära arbetstillfällen mer eller mindre lagbundet kommer att gentrifieras. En kontrast mot Landala egnahem hade också varit effektiv, här tog ju medelklassen över så snart området stod färdigbyggt. Eller varför inte mot Hagalund i Solna, där bohemerna

kördes ut, området totalsanerades och endast Olle Olssons målningar består?

Styrkan i Gunnemarks studie ligger främst i att hon behandlar ett tidigare outforskat egnahemsområde, i inlevelsen och i intervjuerna. Boken har en förstående och demokratisk attityd, rimlig förvisso inom intervjubaserad humanism. Ur ett demokratiskt kulturarvsperspektiv bör allas historier kunna berättas. Boken hade emellertid vunnit på lite mer stringens, mer eget ställningstagande och kritiskt förhållningssätt till den kulturmiljöbaserade gentrifieringen som samhällsföreteelse – är denna småtrevlig, förödande och utträngande eller endast allmänt oundviklig? Vart tog arbetarfamiljerna vägen i nästa generation? Är nutidens 1920-talsfantasier historieförfälskning, rimlig byggnadsvård eller allt däremellan? Annan göteborgsbaserad gentrifieringsforskning inom kulturgeografi och sociologi har tagit tydligt ställning, Gunnemark når inte riktigt dit.

Henrik Ranby, Göteborg

Polarisering. Idéhistoriska perspektiv på ett samtida fenomen. Fredrik Eklöf & Jonas Hansson (red.). Nordic Academic Press, Lund 2022. 286 s., ill. ISBN 978-91-89361-29-4.

Att ordet "polarisering" har blivit ett allt vanligare ord i offentligheten kan säkert många skriva under på bland dem som följer samhällsdebatten av idag. En sökning i Kungl. Bibliotekets söktjänst "Svenska Dagstidningar" visar att ordet som varit i bruk i medierna från slutet av 1960-talet under den senaste tioårsperioden används allt flitigare. Vad innebär denna språkliga innovation ur samhällssynpunkt? I *Polarisering. Idéhistoriska perspektiv på ett samtida fenomen* skriver åtta idéhistoriker från Lunds universitet om "polarisering" som historiskt fenomen och sociopolitiskt begrepp. Som redaktörerna Fredrik Eklöf och

Jonas Hansson formulerar det i bokens inledning, är avsikten att "fördjupa förståelsen av ett i samtiden diskuterat fenomen, polarisering, genom att betrakta det med en idéhistorisk blick" (s. 7). Med utgångspunkt i denna målsättning innehåller antologin utöver inledningskapitlet åtta separata kapitel som vart och ett behandlar en särskild historisk kontext för hur polariseringar tar sig uttryck mellan olika grupper i samhället.

I inledningen ger Eklöf och Hansson en första introduktion till polarisering som fenomen och begrepp genom historien. Författarna beskriver en samhällsförändring över flera århundraden som inneburit en utveckling i västvärlden "från agrara och feodala samhällen som eftersträvar enhet, endräkt och stabilitet till industrikapitalistiska och demokratiska samhällen som bygger på konkurrens, tydliga motsatser och utveckling" (s. 10). Inom ramen för denna långvariga och varierade samhällsutveckling började begreppet "polarisering" så småningom användas som en "sociopolitisk metafor" (s. 10). Det ursprungligen naturvetenskapliga begreppet blev under 1800- och 1900-talen alltmer ett samhällsvetenskapligt begrepp som beskrev motsatser och divergenser i samhället. Marx och Engels var pionjärer när de under första halvan av 1800-talet använde termen för att beskriva socioekonomiska och politiska motsatser och konflikter i det framväxande industrikapitalistiska samhället. Under andra halvan av 1900-talet kom sedan ett icke-marxistiskt bruk av termen polarisering att etablera sig inom utvecklingsekonomi, sociologi, socialpsykologi och statsvetenskap. Polarisering har i samtiden blivit en allt vanligare term i politiken och i medierna. I detta sammanhang har begreppet uppfattats som motsägelsefullt. Det har setts både som en tillgång och som ett hot mot den västerländska demokratin. Begreppet har varit en tillgång när det har associerats med att olika ståndpunkter ska få komma till tals i ett demokratiskt sammanhang. Hotfullt förefaller begreppet vara i de

situationer då det förknippas med splittring, svartmålning och oförsonlighet i samhället.

Antologins åtta empiriska kapitel följer en kronologisk linje som börjar i franskt 1500-tal och slutar i vår egen tid. Kronologin är dock underordnad den mer tematiskt inriktade undersökning av polarisering som kapitlet tillsammans utgör. I de två första av de åtta kapitlen ges exempel på hur polarisering såg ut som historiskt fenomen när begreppet ännu inte var uppfunnet eller åtminstone sällan användes. I "Polemik och polarisering i religionsstridernas Frankrike" skriver Charlotte Christensen-Nugues intresseväckande om konflikten mellan protestanter och katoliker under andra halvan av 1500-talet. Betoningen ligger på den religiösa polemik som de två trosriktningarna riktade mot varandra under denna tid av oro och religionskrig. I pamfletter och apologetiska skrifter gick kontrahenterna till angrepp mot varandra. Den religiösa polemiken innehöll "invektiv, grov satir och dehumaniserande bildspråk för att förnedra motparten" (s. 29). I följande kapitel, "Den perversa människan", undersöker Monica Libell hur en medicinsk diskurs om människans sexualitet under andra halvan av 1800-talet skapade föreställningar om "normal" och "perverterad" sexualitet i dåtidens samhälle. Libells diskussion åskådliggör fint hur denna normerande diskurs fick ett brett genomslag i samhället samtidigt som den också lyfter fram ett enskilt exempel på detta i form av bokverket *Psychopathia sexualis* av den tysk-österrikiske psykiatrikern Richard von Krafft-Ebing (1840–1902). Verket som syftade till att sprida kunskap om människans sexualliv till rättsläkare och jurister kom ut i flera nya och bearbetade utgåvor under en följd av år och blev också populärt hos allmänheten. I kapitlet visar Libell hur von Krafft-Ebings kategoriseringar av människans sexualitet förändrades. En initialt stark polarisering mellan vad som beskrevs som normal och pervers sexualitet kom successivt att ersättas av "ett alltmer komplext system med blandformer av sjukt och friskt",

där snart inte minst "människans känsloliv" (s. 69) gavs stor betydelse. Polariseringen föreföll övergå i en allt större gränsupplösning gällande synen på människans sexualitet.

I de följande två kapitlen rör vi oss i person- och filosofihistoriska kontexter där kategorier och distinktioner skapas och omformas. I "Svartmålning i det godas tjänst" diskuterar Fredrik Eklöf hur missionsläkaren, teologen, filosofen och organisten Albert Schweitzer (1875–1965) inte bara fick Nobels fredspris 1952 utan också blev ett slags moralisk förebild och en symbol för de goda krafterna i efterkrigstidens värld som framställdes som mörk och ond. Eklöf urskiljer i sitt material – som omfattar såväl Schweitzers egna arbeten som andras artiklar och biografier om honom – en form av polariserande narrativ som låg till grund för hur denna offentliga bild av Schweitzer "som världens finaste människa" (s. 79) växte fram under den aktuella tiden. I kapitlet "Om distinktionen mellan kontinental och analytisk filosofi" undersöker Frits Gåvertsson gränsdragningen under 1900-talet mellan två filosofiska traditioner: å ena sidan den kontinentala filosofin som representerades av namn som Hegel, Marx, Sartre, Foucault och som ofta hade sin inriktning på kulturkritik i olika avseenden, å andra sidan den analytiska filosofin, med företrädare som Bertrand Russell, som koncentrerade sig på logik och språkanalys. Polariseringen eller distinktionen mellan de två traditionerna hade enligt Gåvertsson sitt ursprung "i uppgörelsen med Kants kritiska filosofi och utkristalliserades undan för undan från 1930-talet och framåt tills den blev allmänt accepterad under det sena 1940-talet" (s. 118). Kulmen för denna polarisering ägde rum under 1900-talets tre sista decennier, vilket bland annat kom till uttryck i den så kallade Sokalaffären på 1990-talet. Fysikern Alan Sokal gick till historien när han avslöjade att han i en postmodernistiskt orienterad tidskrift fått accepterad en artikel som skulle verka seriös men som "i själva verket [var] en pastisch,

fylld av pseudovetenskapliga formler och citat från franska intellektuella, ämnad att dra ner byxorna på vad Sokal såg som 'postmodern' intellektuell arrogans och avvisande av upplysningsideal hos amerikanska intellektuella och akademiker på vänsterkanten" (s. 119). Debatten som följde i spåren av detta präglades av en förstärkt polarisering mellan de två skilda filosofiska traditionerna.

Tre kapitel beskriver politiska och sociala rörelser i samtidskontext där begreppet polarisering träder fram i varierande diskurser. I "Folkhemmet på glid" tar Jonas Hansson oss med till Sveriges första debatt om polarisering i form av det sena 1960-talets och det tidiga 1970-talets diskurser om det svenska klassamhället. Hansson, som har undersökt begreppets användning i dagspress, politiska tal och debattböcker, visar hur polarisering sällan definieras i dessa politiska sammanhang utan snarare har "en performativ innebörd: polarisering som en varning eller som en anklagelse för att angripa motståndaren" (s. 136). Huvuddelen av Hanssons upplysande kapitel ägnas åt en analytisk beskrivning av hur debattörerna under denna vänsterradikalismens era argumenterade i olika frågor om samhällets utveckling och samtidigt bidrog till en växande polarisering mellan skilda ståndpunkter. En tråd i debatten rörde ungdomens protester och användningen av våld under demonstrationer. En annan del av diskursen angick det nya politiska landskap som växte fram genom radikalismen och som kretsade kring den nya vänsterns roll i politiken och dess kritik mot det parlamentariska systemet. Här tecknar Hansson tidens hårda polemik mellan debattörer som till exempel journalisten Peter Bratt (f. 1944) liksom ordföranden för Vänsterns ungdomsförbund och studentledaren Anders Carlberg (1943–2013) å ena sidan och folkpartisten Per Ahlmark (1939–2018) eller journalisten och debattören Nordal Åkerman (f. 1941) å andra sidan. Hansson pekar på hur den ökade polariseringen var starkt förknippad med föreställningar

om en "förtroendekris" i samhället, vilken byggde på en misstro till myndigheters och makthavares "förmåga att leverera" (s. 162). I kapitlets inledning pekar Hansson på de gemensamma drag som finns mellan åren runt 1970 och 2010-talets polariserade debatt om migration. De gemensamma dragen gäller till exempel hur influenser från den nordamerikanska inrikespolitiken i bägge fallen "bidrog till en ökad spridning av begreppet", hur media antogs ha en "skuld till förstärkningen av polariseringen i samhället" och hur en oro "för samhällets sönderfall [...] exploaterades av olika läger i politiken" (s. 135). Hanssons kapitel om 1960- och 70-talens vänsterradikalisering fungerar på så vis som en intressant spegling av vår egen tids högerradikalisering. I "Fredsrörelsen och dess kritiker" diskuterar Henrik Brissman sakligt och ingående 1980-talets fredsfråga i Sverige i termer av ett "polariserat tillstånd" mellan fredsaktivister och försvarsvänner. Brissman konstaterar att det rörde sig om en så kallad godartad eller komplementär polarisering mellan dessa två läger. De faktiska skillnaderna var små, båda parter önskade fred och frihet. Däremot fanns det skillnader i hur man såg på hur målen skulle uppnås och vilka metoder som skulle användas. Att det handlar om komplementär polarisering bottenar i Brissmans utgångspunkt att "olika syn på försvars- och säkerhetspolitik är en självklarhet i en demokrati, och det är av yttersta vikt att olika intressen uttrycker sina ideologiska ståndpunkter" (s. 187). I kapitlet "Demonisering som kulturkrisstrategi" granskar Bruno Hamnell en typ av affektiv, negativt laddad polarisering som kommer till uttryck bland representanter för den högerradikala våg som nuförtiden präglar Sverige. Han visar hur svenska högerradikaler tillämpar denna känslomässiga polarisering som en strategi i det så kallade kulturkriget mot vad som beskrivs som "kulturmarxism" (s. 217). Med hjälp av denna kategorisering demoniserar de högerradikala sina motståndare inom journalistik och internationella

organisationer, bland personer med icke-europeisk bakgrund, samt inom feminismen och universitets- och museivärlden. Kapitlet formar sig till en initierad genomgång av hur den affektiva polariseringen tar sig uttryck i politikens värld och bland konspirationsteoretiker. De högerradikala är inte bara aggressiva och svartmålande utan ofta påfallande okunniga om föremålen för sin kritik, exempelvis postmodernismen.

"Konkurrens, samverkan och brist på principiell polarisering" visar att polarisering även är ett (möjligt) verktyg för att sortera upp bland olika grundläggande idéer och idésystem för samhällsutveckling och samhällsbyggnad. I detta avslutande kapitel fokuserar Thomas Kaiserfeld specifikt på idéerna om konkurrens och samverkan och menar att dessa inte utsattes för en "principiell polarisering" när de på 2010-talet skulle styra målen för utbyggnaden av Nya Karolinska i Stockholm. Kaiserfelds *case* är en händelsekedja i den expansiva huvudstaden, som spänner över flera decennier: lanseringen av Hagastaden som inleddes redan på 1990-talet, utredningarna av Nya Karolinska Solna (NKS) på 2000-talet, vidare införandet av den nya organisationsformen "värdebaserad vård" på NKS, etableringen av strategiska forskningsområden (*Science For Life Laboratory*) samt den ännu aktuella Macchiariniaffären. I denna händelsekedjas olika faser uppfattar Kaiserfeld att det till följd av "bristen på principiell polarisering" begicks fel och misstag som hade kunnat undvikas och som troligen ledde till att projekten fördröjades och försenades. En större medvetenhet om hur en principiell polarisering av de idébaserade förhållningssätten konkurrens och samverkan hade med andra ord sannolikt "minskat riskerna för oreflekterade metodval" (s. 242). Det är en spännande och bitvis abstrakt hållen text som väcker frågor hos mig om forskarens roll i samtidens polariserade sammanhang. Vad kan vi forskare bidra med? Hur sorterar vi bland olika gruppers argument och hur "löser" vi polariserade frågor i samhället?

De olika kapitlen är överlag väl skrivna och väl underbyggda. Tillsammans ger de flera infallsvinklar på begreppet och fenomenet polarisering. I några kapitel angår polarisering ett starkt motsatsförhållande mellan två sidor. Samtidigt kan det finnas en sorts parallell strävan efter enighet och endräkt (det gällde till exempel protestanter och katoliker i 1500-talets Frankrike, eller fredsaktivister och försvarsvänner i 1980-talets Sverige). I vissa fall är de polariseringar som beskrivs mer oavslutade över tid och kanske i längden till och med obevekliga. I dessa fall kan svartmålning och demonisering av motparten uppfattas som det enda alternativet av dem som tar ställning för det ena eller det andra (tydligast kanske i kapitlet om vågorna av politisk radikaliserings i det samtida Sverige). Ett par texter inriktar sig på hur polarisering materialiserar sig i själva språket, i kategorierna och narrativen (diskurser om "normala" och "per-versa" människor, eller om "världens finaste människa"). Betydelsen av tradition för hur en polarisering befästs över tid påvisas tydligt i en text (kontinental och analytisk filosofi

under 1900-talet). Och att polarisering inte bara är en möjlig metod för naturvetare utan också för samhällsvetare tydliggörs i bokens sista bidrag (principiell polarisering).

Antologin har med andra ord ett mångsidigt perspektiv på polarisering. Dock saknas en mer övergripande diskussion om mediernas roll vid polariseringar. Vad sammanför undersökningarnas olika medier – religiösa pamfletter, medicinska bokverk, biografier, dagstidningar, sociala medier med flera – i fråga om hur polariseringar yttrar sig, och vad skiljer dessa åt? Här hade antologin på ett mer systematiskt sätt även kunnat anknyta till frågor om makt och normer. Vad för slags relationer eller maktrelationer skapar och upprätthåller medierade polariseringar i samhället? Vilka mönster är synliga genom historien när det gäller polariseringar i anslutning till samhällskriser och konflikter? Med detta sagt vill jag avslutningsvis ändå betona hur väl den idéhistoriska blick som framhölls i bokens inledning verkligen lyckats fördjupa min förståelse av ett samtida fenomen.

Markus Idvall, Stockholm